

Ρατσισμός

**Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές
όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής**

Γ΄ Έκδοση: Ι.ΝΕ.ΔΙ.ΒΙ.Μ., Αθήνα, 2011.

Copyright: Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης

I.S.B.N.: 978-960-9719-02-5

Επιμέλεια έκδοσης: Ομάδα εργασίας Ι.Δ.ΕΚ.Ε.

στο πρόγραμμα "Εκπαίδευση παιδιών Ρομά"

(Λευθεριώτου Π., Μαντζαβίνου Φ., Παπαγιάννης Δ.,

Παυλή-Κορρέ Μ., Χαλκιά Δ.)

Φωτοστοιχειοθεσία-Εκτύπωση:

ΕΝΤΥΠΩΣΙΣ, Τηλ. 210-3635221, 210-3636783

Η Γ΄ Έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος "Εκπαίδευση παιδιών Ρομά" το οποίο εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα "Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση" και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση και από το Ελληνικό Δημόσιο.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των τελευταίων ετών και η αύξηση της μεταναστευτικής ροής διαμόρφωσαν ένα νέο τοπίο στις χώρες της Ενωμένης Ευρώπης. Η ελληνική κοινωνία, όπως άλλωστε και οι κοινωνίες των άλλων χωρών, αποκτά ολοένα και περισσότερο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, με όσα αυτό συνεπάγεται. Η ύπαρξη και η συμβίωση διαφορετικών πολιτισμών στο πλαίσιο ενός κυρίαρχου πολιτισμού δημιουργεί συχνά ανισότητες στην κατανομή των δημόσιων αγαθών και στη χρήση κοινωνικών δικαιωμάτων, με συνέπεια την ύπαρξη προκαταλήψεων και στερεοτύπων, ξеноφοβίας και ρατσισμού -στοιχείων ανθεκτικών στο χρόνο- που απειλούν την κοινωνική συνοχή και την κοινωνική σύγκλιση. Η επικρατούσα συνήθως άποψη της κυρίαρχης πολιτισμικής ομάδας θεωρεί, άκριτα, "ξένο" κάθε τι το διαφορετικό προς αυτή, αγνοώντας πολλές φορές και "το προφανές" (π.χ. ότι οι Τσιγγάνοι είναι Έλληνες πολίτες). Επιπλέον, στην περίπτωση "αποδοχής" κάποιων "διαφορετικών" ομάδων, αυτή νοείται συνήθως ως αφομοιωτική διαδικασία με πρότυπο τον κυρίαρχο τρόπο ζωής.

Διεθνείς Οργανισμοί, το Συμβούλιο της Ευρώπης, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προωθούν με ψηφίσματα, με οδηγίες και με την υποστήριξη σχετικών προγραμμάτων την κοινωνική ένταξη των αποκλεισμένων ομάδων -μεταξύ αυτών και των Ρομά- και επιχειρούν την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και το μετασχηματισμό στάσεων και συμπεριφορών απέναντί τους.

Η πολιτική του Υπουργείου Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, εναρμονισμένη με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, στηρίζεται στην ισχυρή πεποίθηση ότι σε μια γνήσια δημοκρατική πλουραλιστική κοινωνία οι δράσεις στοχεύουν στην ένταξη και τη συμμετοχή όλων των πολιτισμικών ομάδων σ' ένα

ενιαίο σύνολο, επιδιώκοντας τη βιώσιμη ανάπτυξη και την απρόσκοπτη βελτίωση της εκπαιδευτικής και κοινωνικής τους κατάστασης.

Το ΥΠΔΒΜΘ υιοθετεί και εφαρμόζει διαπολιτισμική προσέγγιση απέναντι σε "διαφοροποιημένες πολιτισμικές ομάδες", η οποία θα δώσει την ευκαιρία στα μέλη τους να συμμετάσχουν ενεργά στο κοινωνικό γίγνεσθαι διατηρώντας παράλληλα τη δική τους πολιτισμική ταυτότητα, μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινά αποδεκτών αξιών, πρακτικών και διαδικασιών που ευνοεί μια διαρκή και δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης.

Βασική επιδίωξη είναι η συμβολή στην αντιμετώπιση προβλημάτων, που ενυπάρχουν στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες, μέσα από ένα πλέγμα αποφασιστικών δράσεων και μια άλλη οπτική, που αποδέχεται τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις και θεωρεί ισάξιο και σημαντικό κάθε πολιτισμικό στοιχείο, προτείνοντας ένα νέου τύπου διάλογο με όλες τις κοινωνικές ομάδες.

Η επανέκδοση αυτή πραγματοποιείται στο πλαίσιο του διαπολιτισμικού προγράμματος "Εκπαίδευση των παιδιών Ρομά" του ΥΠΔΒΜΘ, το οποίο υλοποιείται από το Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με τη συνεργασία του Ινστιτούτου Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων.

Η Υπουργός Παιδείας
Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων
Άννα Διαμαντοπούλου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις	1
1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΕΙΣ: Ο ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ, ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ	5
1.1 Η κατηγοριακή αντίληψη του "άλλου"	6
1.2 Η στερεοτυπική σκέψη	16
1.3 Διαχωριστικές γραμμές	20
1.4 Προκατάληψη	22
1.5 Μορφές κοινωνικής διάκρισης	29
2. ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	35
2.1 Ορισμός του "άλλου" ως πολιτισμικού στοιχείου	36
2.2 Παραδοχές για το κανονικό και την απόκλιση	41
2.3 Στάσεις απέναντι στο διαφορετικό	43
2.4 Πολιτισμικές πρακτικές διάκρισης	49
3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	55
3.1 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική διάκριση	56
3.2 Ανταγωνισμός και κοινωνικές διακρίσεις	58
3.3 Εκπαιδευτικό σύστημα και κοινωνικές διακρίσεις	64
3.4 Πολυεθνικές κοινωνίες και κοινωνικές διακρίσεις	75
3.5 Πολιτισμική και κοινωνική διάκριση	81
4. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ	85
4.1 Συμμορφωτική τάση και προκατάληψη	86
4.2 Ο φόβος του διαφορετικού	88
4.3 Η τάση για ιεραρχία	91
4.4 Η τάση για σαφήνεια και απλούστευση	94

4.5	Η ανάγκη για αναζήτηση του <i>αιτίου</i> ενός αρνητικού βιώματος	95
5.	ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ	99
5.1	Η αναπαραγωγή της στερεοτυπικής σκέψης, της προκατάληψης και της διάκρισης	100
5.2	Οικογένεια και κοινωνική διάκριση	102
5.3	Σχολείο και ρατσισμός	107
5.4	Μέσα μαζικής επικοινωνίας και ρατσισμός	111
	Τελικές Παρατηρήσεις	117
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	121

Εισαγωγικές Παρατηρήσεις

Πολύ πριν από τις καθεστωτικές αλλαγές που συνόδευσαν την κατάρρευση του "υπαρκτού σοσιαλισμού" στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τα Βαλκάνια, η Δυτική Ευρώπη είχε μπει μέσω της συγκρότησης της Κοινής Αγοράς στην αρχή, και της Ευρωπαϊκής Ένωσης αργότερα, σε μια τροχιά υπέρβασης των εθνικών οικονομιών και των αντίστοιχων θεσμικών υποσυστημάτων. Η δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου ως έκφραση μιας τάσης για ένταξη και λειτουργία των εθνικών κρατών σε ένα συνθετο υπερεθνικό πολιτικό-οικονομικό μόρφωμα δεν σήμαινε ούτε προγραμματικά, ούτε de-facto την αλλοίωση ή την εξαφάνιση της εθνικής ταυτότητας, δηλ. της αίσθησης του ατόμου ότι ανήκει σε μια διαχρονική ομάδα (λαό ή έθνος), την οποία αντιλαμβάνεται ως φορέα συγκεκριμένου πολιτισμού. Η ονομαζόμενη - γιατί στην πράξη ακόμη δεν έχει προχωρήσει - κατάργηση των συνόρων ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σημαίνει κυρίως ότι η εθνική ταυτότητα (είτε ως επίσημο "ανήκειν" μέσω της κατοχής διαβατηρίου, είτε ως ανεπίσημη, πλην ουσιαστική, αίσθηση του "ανήκειν") δεν αποτελεί κριτήριο για την επίσημη μεταχείριση του πολίτη της Ευρώπης εκ μέρους των θεσμικών φορέων εξουσίας ενός μέλους της Ένωσης. Έτσι όμως υποχωρεί μια ευρύτατα διαδεδομένη, ισχυρότατη διάκριση των ατόμων εκ μέρους των αρχών μιας χώρας σε "ημεδαπούς" και "αλλοδαπούς", σε "άτομα που ανήκουν σε μας" και σε "άτομα που ανήκουν αλλού". Και αυτό είναι το πρώτο μεγάλο βήμα μιας ενιαίας και ταυτόχρονα πολυεθνικής και πολυ-πολιτισμικής Ευρώπης.

Με την έννοια αυτή οι πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στη Δυτική Ευρώπη κατά τη δεκαετία του '80 χαρακτηρίζονται από μια φιλοσοφία υπέρβασης της εθνικής ταυτότητας ως κριτηρίου για τη θεσμική μεταχείριση των πολιτών του ευρωπαϊκού χώρου. Παλιές εχθρότητες, προκαταλήψεις και εθνικά στερεότυπα, βασισμένα όχι μόνο στην πρόσφατη τραγική για την Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο εμπειρία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, αλλά και σε μια προϊστορία εθνικών διεκδικήσεων, ανταγωνισμών, δυνάμεων και συγκρούσεων, υποχωρούν

ή μετασηματίζονται σε συναίνεση για συνεργασία και κοινή πορεία προς το μέλλον. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι με την πολιτική, οικονομική και ιδεολογική αποτυχία του μοντέλου του "υπαρκτού σοσιαλισμού" στις διάφορες εκδοχές του, θα δημιουργηθούν στην Ανατολική Ευρώπη εκείνες ακριβώς οι συνθήκες, κάτω από τις οποίες αναζωπυρώνεται και ενισχύεται η αντίθετη τάση: η τάση για αποχώρηση από μια πολυεθνική ομοσπονδία και για δημιουργία ανεξάρτητου κράτους, με βάση την εθνική ταυτότητα. Η φιλοσοφία της χωριστικής αυτής τάσης είναι γνωστή από τους εθνικισμούς του δέκατου όγδοου, δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα τόσο στην Ευρώπη, όσο και σε άλλες περιοχές του πλανήτη. Το έθνος επανέρχεται στο προσκήνιο, και μαζί μ' αυτό μια εθνοκεντρική έως εθνικιστική σκέψη και πρακτική. Η διαχωριστική γραμμή αποκτά πάλι μεγάλη σημασία, αφού οριοθετεί όσους ανήκουν στο έθνος ("εμείς") απέναντι σε όσους δεν ανήκουν σ' αυτό ("οι άλλοι"), αποτελώντας έτσι οδηγό σχετικά με τη μεταχείριση που υφίσταται το μέλος του έθνους από το μη-μέλος. Το πιο πρόσφατο και πιο αποκρουστικό παράδειγμα μιας τέτοιας λογικής υπήρξε η εμφύλια σύρραξη ανάμεσα στις τρεις εθνικές κοινότητες της πρώην Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Όπως συμβαίνει σε τέτοιου είδους συγκρούσεις, η εθνική ταυτότητα του άλλου, το γεγονός ότι δεν ανήκει στους "δικούς μας", αποτελεί επαρκή λόγο για μεταχειρίσεις απάνθρωπες.

Στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα η Ευρώπη μοιάζει να σημαδεύεται από αντιφατικές τάσεις και ιδεολογίες ως προς τη βαρύτητα που πρέπει να έχει στην καθημερινή ζωή η εθνική ταυτότητα, γενικά ως προς το μέλλον του έθνους-κράτους. Η αφύπνιση του εθνικισμού στην Ανατολή θέτει σε αμφισβήτηση την υποχώρηση του ίδιου φαινομένου στη Δύση. Καθώς οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις σε πολλές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι οι πιο αισιόδοξες, ενδέχεται τμήματα της δυτικο-ευρωπαϊκής νεολαίας να στήσουν αντί στις σειρήνες του νεο-εθνικισμού που εκπέμπουν κυρίως από την Ανατολή και να παγιδευτούν μέσα σε ένα όραμα όπου ο νέος παράδεισος έχει τη μορφή του ισχυρού, καθαρού, εγωκεντρικού έθνους-κράτους. Τα πρώτα θύματα μιας τέτοιας ιδεολογικής στροφής είναι εκείνοι

οι κάτοικοι (μετανάστες, πρόσφυγες) και πολίτες χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι με την ίδια την παρουσία τους και τη δραστηριότητά τους θέτουν σε αμφισβήτηση την εικόνα ενός πολιτισμικά, εθνικά και φυλετικά καθαρού, συμπαγούς και ενιαίου ως προς τον ιδεολογικό προσανατολισμό εθνικού κράτους. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα ξеноφοβίας και ξενηλασίας ενδέχεται να αναζητηθούν πεπαλαιωμένες ιδεολογικές σκευές και να κατασκευασθούν νέες, για να χρησιμοποιηθούν ως γνωστικά, συναισθηματικά και συμπεριφορικά εργαλεία για την αντίληψη, τη βίωση, και τη μεταχείριση των "άλλων". Γι' αυτό και αποκτά επικαιρότητα μια προληπτικού τύπου παιδαγωγική παρέμβαση, μέσω της οποίας επιχειρείται μια στοιχειώδης αναλυτική πληροφόρηση γύρω από τους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και παιδαγωγικούς μηχανισμούς που παράγουν, διατηρούν και διαιωνίζουν το ρατσισμό.

Το βιβλίο που έχετε στα χέρια σας γράφτηκε γι' αυτό το σκοπό και περιλαμβάνει έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρούνται ορισμένες πρωταρχικές εννοιολογικές διευκρινίσεις, μέσα από τις οποίες οριοθετείται το φαινόμενο του ρατσισμού ως ιδεολογία αλλά και ως κοινωνική πρακτική. Οι αναφορές στην κατηγοριακή αντίληψη του "άλλου", στη στερεοτυπική σκέψη, στις διαχωριστικές γραμμές, στην προκατάληψη και στις κοινωνικές διακρίσεις προετοιμάζουν το έδαφος για την πρόσληψη των πληροφοριών που περιέχονται στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο συζητούνται οι πολιτισμικές παράμετροι του ρατσισμού, όπως π.χ. οι (γλωσσικές) περιγραφές του "άλλου" και η μεταβίβασή τους μέσω της γλώσσας από γενιά σε γενιά, οι κοινές πεποιθήσεις για το κανονικό και το αποκλίνον, οι καθιερωμένες στάσεις απέναντι στο οικείο και το ξένο, οι πολιτισμικές πρακτικές της διάκρισης, καθώς επίσης οι θεσμικοί και εξωθεσμικοί εκφραστές του ρατσισμού ως ιδεολογίας και ως πρακτικής.

Στο τρίτο κεφάλαιο συνδέεται η κοινωνική δομή, η οικονομία και η εκπαίδευση με το φαινόμενο του ρατσισμού και εξετάζεται κατά πόσο ορισμένα στοιχεία του οικονομικού συστήματος, όπως π.χ. ο ανταγωνισμός και η κατανομή της εργασίας, σε συν-

δυσασμό με στοιχεία της κοινωνικής δομής όπως η διαστρωμάτωση και η ασύμμετρη κατανομή του κοινωνικού status και του εκπαιδευτικού συστήματος ευνοούν την ανάπτυξη ρατσιστικών τάσεων, ιδιαίτερα σε κοινωνίες πολυεθνικές και πολυ-πολιτισμικές.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η προσωπικότητα του ατόμου ως πηγή προκατάληψης και ρατσισμού μέσω της παρουσίας ερευνητικών δεδομένων από τα οποία φαίνεται ότι ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου κάτω από συγκεκριμένες πολιτισμικές και οικονομικές προϋποθέσεις, μπορούν να λειτουργήσουν ως "σύνδρομα" ρατσισμού.

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην αναπαραγωγή του ρατσισμού, δηλαδή στη μεταβίβασή του από τη γενιά των ενηλίκων σ' εκείνη των παιδιών και των νέων, μέσω πολλαπλών διαύλων επικοινωνίας, θεσμικών, όπως π.χ. το σχολείο, η εκκλησία, η πολιτική, αλλά και λιγότερο επίσημων, όπως η οικογένεια και τα μαζικά μέσα επικοινωνίας. Στο κεφάλαιο αυτό συζητούνται επίσης ορισμένες από τις προϋποθέσεις για την υποχώρηση του ρατσισμού και προτείνονται στρατηγικές για την αντιμετώπισή του, εκεί όπου θεσμικά μπορούν να σχεδιαστούν παιδαγωγικού - με την ευρύτερη έννοια - τύπου παρεμβάσεις.

Είναι αυτονόητο ότι το βιβλίο αυτό δεν μπορεί να υποκαταστήσει κλασικά επιστημονικά έργα για το ρατσισμό, ούτε παρουσιάζει μια νέα θεωρία για το φαινόμενο αυτό. Αν έχει κάποια χρησιμότητα, αυτή πρέπει να αναζητηθεί στη σύνθεση των πληροφοριών, δηλαδή στην προσπάθεια να φωτισθεί σφαιρικά το αντικείμενο μελέτης, έτσι ώστε ο αναγνώστης να αισθανθεί ότι η γνώση που διαθέτουμε μέχρι σήμερα για το ρατσισμό, παρότι προέρχεται από διαφορετικές επιστήμες, μπορεί να ενταχθεί και να αξιοποιηθεί μέσα σε ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο και να οδηγήσει σε μια ολιστική και ικανοποιητική εικόνα του κοινωνικού αυτού φαινομένου. Οι αναγνώστες θα κρίνουν αν και σε ποιο βαθμό το κείμενο ανταποκρίνεται στις προσδοκίες κάποιου που ζητά να ανανεώσει τις γνώσεις του γύρω από το αντικείμενο του παρόντος βιβλίου.

**1. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΕΙΣ: Ο ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ,
ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ**

Στο κεφάλαιο αυτό γίνονται οι απαραίτητες εννοιολογικές οριοθετήσεις, έτσι ώστε να καταστεί όσο πιο σαφές γίνεται τι εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη "ρατσισμός". Και τούτο διότι η καθημερινή σημασία της λέξης αυτής δεν καλύπτει όλες τις πτυχές του φαινομένου. Αν αρκесθούμε να ονομάζουμε ρατσισμό μόνο αυτό που στην καθημερινή, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις για ακρίβεια και συνέπεια, συζήτηση ορίζουμε ως τέτοιο, κινδυνεύουμε να εξαιρέσουμε από την κατηγορία αυτή ορισμένους τύπους σκέψης, συναισθήματος και συμπεριφοράς, τους οποίους ίσως θεωρούμε καθ' όλα φυσιολογικούς και ποτέ δεν θα τους εντάσσαμε στο ρατσισμό. Για να μην καταλήξουμε, λοιπόν, σε αυθαίρετα κριτήρια ανίχνευσης του ρατσισμού ως στάσης και ως πρακτικής, είναι απαραίτητο ένα εννοιολογικό ξεκαθάρισμα, και αυτό επιχειρείται στο πρώτο κεφάλαιο.

1.1 Η κατηγοριακή αντίληψη του "άλλου"

Η ζωή στις σύγχρονες πόλεις και μεγαλουπόλεις διαμορφώνει ποικίλους τύπους περιστάσεων, μέσα στις οποίες συντελείται η επικοινωνία και η δράση (αλληλεπίδραση) ανάμεσα στα κοινωνικά υποκείμενα. Στο ένα άκρο αυτού του φάσματος βρίσκεται εκείνος ο τύπος της επικοινωνιακής περίπτωσης, όπου οι εταίροι (το υποκείμενο και οι "άλλοι" με τους οποίους αυτό επικοινωνεί και αλληλεπιδρά) γίνονται αμοιβαία αντιληπτοί ως συγκεκριμένες βιογραφικές υπάρξεις, ως άτομα με συγκεκριμένη προσωπική ιστορία. Δεν είναι απαραίτητο η ιστορία αυτή να είναι αμοιβαία γνωστή σε όλες τις λεπτομέρειες, άλλωστε σπάνια είναι έτσι. Σε τέτοιες, ωστόσο, περιστάσεις επικοινωνίας, οι εταίροι έχουν την αίσθηση ότι επικοινωνούν ως πρόσωπα, ως φορείς μιας βιογραφικής ιστορίας. Αυτό που έρχεται στο προσκήνιο είναι η ατομικότητα, η μοναδική και ανεπανάληπτη ταυτότητα των υποκειμένων, ότι τους διαφοροποιεί από οποιοδήποτε άλλο άτομο παρόν όχι μόνο στη συγκεκριμένη συνάντηση, αλλά και οπουδήποτε στον κόσμο. Η αίσθηση αυτή του μοναδικού και του ανεπανάληπτου, του αυστηρά προσωπικού στοιχείου που

χαρακτηρίζει τα δρώντα υποκείμενα σε τέτοιου είδους περιστάσεις ονομάζεται *προσωπική ταυτότητα*.¹ Στην επικοινωνία με επίκεντρο τις προσωπικές ταυτότητες των μετεχόντων οι υπόλοιπες ιδιότητές τους, όταν ενδιαφέρουν, παρουσιάζονται πάντοτε με φόντο το βιογραφικό στοιχείο, δηλαδή την προσωπική ταυτότητα.

Στο άλλο άκρο του φάσματος βρίσκεται εκείνος ο τύπος της περίπτωσης, όπου το βιογραφικό στοιχείο απουσιάζει εντελώς - και ανεξάρτητα από το αν υπάρχουν σε κάποιον από τους εταίρους πληροφορίες βιογραφικού τύπου για κάποιον ή κάποιους από τους υπόλοιπους. Σε συνθήκες απόλυτης ανωνυμίας οι δείκτες με βάση τους οποίους προσανατολίζει το υποκείμενο τη συμπεριφορά του απέναντι στον "άλλο" είναι κατηγοριακού τύπου: πρόκειται για πληροφορίες που λειτουργούν ως απάντηση στο ερώτημα "σε ποια (-ες) κατηγορία (-ες) ανήκει ο άλλος;". Τέτοιοι δείκτες μας επιτρέπουν να ταξινομούμε τον "άλλον" π.χ. με βάση τον άξονα της ηλικίας ("παιδί", "νέος", "μεσήλικας", "γέρος"), του φύλου ("άνδρας", "γυναίκα"), του επαγγέλματος ("εργάτης", "γεωργός", "κτηνοτρόφος", "εκπαιδευτικός", "ιερέας", "δικαστής", "γιατρός" κ.λπ.), της κοινωνικής ιεραρχίας (status) ("χαμηλό status", "μεσαίο status", "υψηλό status") κ.ο.κ. Η ταξινόμηση του "άλλου" με βάση μία ή και περισσότερες από τις κατηγορίες αυτές μας επιτρέπει να δημιουργήσουμε κάποιο (ακριβές ή ανακριβές, έχει λιγότερη σημασία) προφίλ για τον "άλλον", να τον συγκεκριμενοποιήσουμε κοινωνικά. Η συγκεκριμενοποίηση του "άλλου" π.χ. σε μια κοινωνική κατηγορία ενεργοποιεί ένα σύνολο παραδοχών που κάνουμε σχετικά με όλα τα άτομα που ανήκουν στη συγκεκριμένη κατηγορία. Οι παραδοχές αυτές για ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του συγκεκριμένου ατόμου, για ορισμένες δεξιότητες ή ικανότητες - μπορούν να αποτελέσουν την αφετηρία για το σχεδιασμό της δικής μας δράσης (γενικότερα: της δράσης του υποκειμένου) απέναντι στον "άλλο". Την κατηγορία στην οποία εντάσσουμε τον "άλλο", καθώς και τα χαρακτηριστικά με

---

¹ Βλ. Goffman, E., 1976: *Stigma. Notes on the management of spoiled Identity*, London: Pelican Press, σελ. 75.

τα οποία *a priori* τον πιστώνουμε ως φορέα της συγκεκριμένης ιδιότητας (π.χ. "μοναχός"), ονομάζει ο αμερικανός κοινωνιολόγος Erving Goffman "κοινωνική ταυτότητα"². Τόσο η κατηγορία στην οποία ταξινομούμε τον κάθε φορά "άλλο", όσο και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας με τα οποία τον πιστώνουμε ως ανήκοντα στην εν λόγω κατηγορία, είναι "υποθέσεις εργασίας", άρα υπόκεινται σε διάψευση ή επαλήθευση. Γι' αυτό και ο Goffman επιχειρεί μια διαφοροποίηση της κοινωνικής ταυτότητας σε *δυνητική* και σε *πραγματική*. Με την πρώτη (*δυνητική ταυτότητα*) αναφέρεται στο προφίλ του "άλλου" έτσι όπως αυτό εμφανίζεται στη συνείδηση του υποκειμένου με βάση την παραδοχή ότι ο "άλλος", επειδή ανήκει στη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, έχει μια σειρά από χαρακτηριστικά. Με τη δεύτερη (*πραγματική κοινωνική ταυτότητα*), αναφέρεται στο προφίλ του "άλλου" έτσι όπως αυτό συνάγεται από την ίδια τη συμπεριφορά του ως φορέα της συγκεκριμένης ιδιότητας (κατηγορίας). Επειδή και στο βαθμό που η συμπεριφορά του "άλλου" είτε αποκλίνει, είτε γίνεται αντιληπτή από το υποκείμενο ως αποκλίνουσα από τη δυνητική κοινωνική του ταυτότητα, οι μετέχοντες στην κοινωνική αλληλεπίδραση βιώνουν συχνά την εμπειρία του χάσματος ανάμεσα στη δυνητική και την πραγματική κοινωνική ταυτότητα³.

Η αντίληψη του "άλλου" ως φορέα μιας ιδιότητας, ως μέλους μιας ομάδας, ως δείγματος μιας ευρύτερης κοινωνικής κατηγορίας μπορεί να ονομαστεί *κατηγοριακή αντίληψη του "άλλου"*, στο βαθμό που η εν λόγω κοινωνική κατηγορία αποτελεί την αφετηρία για υποθέσεις γύρω από τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, για προβλέψεις σχετικά με τη συμπεριφορά του, και γενικά για την οργάνωση της συμπεριφοράς μας απέναντί του.

Ανάμεσα στις δύο αυτές ακραίες (με την έννοια της νοητικής κατασκευής) περιπτώσεις αλληλεπίδρασης, τοποθετούνται ποικί-

---

² Βλ. E. Goffman, ο.π. σελ. 12.

³ Πάνω σε τέτοιου είδους εμπειρίες θεμελιώνει ο Goffman τη θεωρία του περί στίγματος και σιγματισμού.

λοι ενδιαμέσοι τύποι. Ένας από αυτούς, όμως, παρουσιάζει ενδιαφέρον στα πλαίσια της συζήτησης γύρω από το ρατσισμό. Είναι η περίπτωση όπου το υποκείμενο (ο φορέας της κατηγοριακής αντίληψης) διαθέτει πληροφορίες τόσο γύρω από τη βιογραφική ταυτότητα του "άλλου", όσο και σχετικές με την κοινωνική του ταυτότητα (π.χ. ότι ο συνομιλητής του έχει την Α ή τη Β εθνική προέλευση). Σε μια τέτοια περίπτωση το υποκείμενο θα μπορούσε να δει τον "απέναντι" ως προσωπικότητα με συγκεκριμένα ατομικότητα, δηλαδή ως μοναδική και ανεπανάληπτη πραγμάτωση ψυχοσωματικών και βιογραφικών χαρακτηριστικών. Πολύ συχνά, όμως, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: αντί η πληροφορία γύρω από την κοινωνική ταυτότητα του "άλλου" να έχει δευτερεύουσα αξία, είναι αυτή ακριβώς που προσέχει και χρησιμοποιείται από τον φορέα της κατηγοριακής αντίληψης για την περιγραφή και την ερμηνεία των ατομικών χαρακτηριστικών του "άλλου". Η κοινωνική ταυτότητα γίνεται το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετούνται και αποκτούν νόημα οι πληροφορίες που έχει το υποκείμενο για τον "απέναντι". Τότε η ατομικότητα γίνεται συνάρτηση της κοινωνικής ταυτότητας. Ενώ έχουμε μπροστά μας ένα πρόσωπο, έναν εντελώς μοναδικό συνδυασμό ψυχοσωματικών και βιογραφικών μεταβλητών, αντιλαμβανόμαστε το συνομιλητή μας ως εκδοχή μιας συλλογικής υπόστασης, ως δείγμα μιας κατηγορίας.

Η κατηγοριακή αντίληψη είναι σύμφυτη με την ανάγκη του ανθρώπινου νου - ως συστήματος αντίληψης και σχέψης - για αναγωγή του πολύπλοκου σε απλό, του γνωστικά δυσπρόσιτου σε γνωστικά προσιτό, του δυσνόητου σε ευκολονόητο⁴. Η ίδια η γλώσσα - το βασικό όργανο της ανθρώπινης αντίληψης και σχέψης - μπορεί να νοηθεί ως ένα σύστημα κατηγοριών με τη βοήθεια των οποίων γίνονται αναφορές στην (φυσική, ψυχική και κοινωνική) πραγματικότητα⁵. Στο ζωικό βασίλειο, όπου η αντί-

---

⁴ Κατά τον Luhmann (1975: 204 κ.ε.) η αρχή της μείωσης της πολυπλοκότητας αποτελεί γενική αρχή στη λειτουργία όλων των συστημάτων, βιολογικών και κοινωνικών.

⁵ Ο A. Schutz έδωσε ιδιαίτερη έμφραση σ' αυτή την πλευρά της γλώσσας (1964 : 232), το ίδιο και ο Whorf (1963). Ήδη η άποψη αυτή για τη γλώσσα έχει επη-

ληψη είναι μια τελείως διαφορετική επεξεργασία ερεθισμάτων σε σύγκριση με τον άνθρωπο, οι οργανισμοί "ταξινομούν" τα ερεθίσματα σε ευχάριστα και δυσάρεστα, σε προάγγελους κινδύνου ή ασφάλειας κ.λ.π. Η συμπεριφορά π.χ. ενός ζώου σε περίπτωση κινδύνου για τη ζωή του είναι πολύ διαφορετική σε σύγκριση με τη συμπεριφορά του σε περίπτωση ασφάλειας. Αρκεί ένα ειδικό ερέθισμα (ηχητικό, οπτικό, οσφρητικό κ.ο.κ.) για να "ταξινομηθεί" η περίπτωση στην κατηγορία του κινδύνου και να εκδηλωθεί η συνηθισμένη συμπεριφορά του οργανισμού σε παρόμοιες περιπτώσεις. Είναι προφανές ότι ο οργανισμός δεν διαθέτει τόσα σενάρια αντίδρασης, όσες και οι συγκεκριμένες περιστάσεις, αλλά λειτουργεί σε επίπεδο τυπολογίας των περιστάσεων. Η φυγή π.χ. ή η πάλη είναι σενάρια αντίδρασης όχι σε μεμονωμένες περιστάσεις, με τα ιδιαίτερα και ιστορικά ανεπαλήπτα χαρακτηριστικά, αλλά σε κατηγορίες περιστάσεων, που παρά τις μεγάλες επιμέρους διαφοροποιήσεις έχουν ένα κοινό στοιχείο: τον κίνδυνο. Η ευαισθησία του οργανισμού σε *τύπους ερεθισμάτων* και όχι απλά σε μεμονωμένα ερεθίσματα, καθώς επίσης η ικανότητά του να εκδηλώνει *τύπους αντιδράσεων*, και όχι απλώς μεμονωμένες αντιδράσεις, είναι στοιχεία της νοημοσύνης του οργανισμού, δηλαδή της ικανότητάς του να ικανοποιεί τις ανάγκες του, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιξοότητες του περιβάλλοντος.

Σύμφωνα με αυτά η κατηγοριακή αντίληψη στον άνθρωπο δεν αποτελεί εξαίρεση ή διαστροφή του τρόπου αντίληψης της πραγματικότητας, αλλά συστατικό στοιχείο κάθε αντιληπτικής προσπάθειας. Το πρόβλημα είναι αλλού: μπορεί να νομιμοποιηθεί κάθε ταξινόμηση της πραγματικότητας με τη βοήθεια του ανθρώπινου νου, απλά και μόνο επειδή είναι ένα βήμα πιο μπροστά από το αντιληπτικό χάος που θα ήταν το αποτέλεσμα μιας αδυναμίας να ταξινομηθεί η πραγματικότητα; Ακριβώς επειδή το δίλημμα δεν είναι χάος ή οποιαδήποτε χοντροκομμένη ταξινό-

---

ρεάσει και τη μεθοδολογία της εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες, κυρίως στην εθνο-επιστήμη, την πολιτισμική ανθρωπολογία, την κοινωνική ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία (Meinefeld et al. 1976).

μηση, έχει μεγάλη σημασία το είδος της ταξινόμησης που γίνεται. Το πρόβλημα δεν είναι ηθικό, αλλά κυρίως πραγματολογικό-πρακτικό.

Οι ταξινομήσεις του κόσμου με τη βοήθεια της κατηγοριακής αντίληψης και της αντίστοιχης γλώσσας έχουν πρακτικές-πραγματολογικές συνέπειες για τον παραγωγό τους (το υποκείμενο που τις κάνει), για τον απλό λόγο ότι είναι στοιχεία της δράσης και της συμπεριφοράς του μέσα και απέναντι στην πραγματικότητα. Εάν ταξινομήσω ένα σημείο της ασφάλτου που φαίνεται πως ξεχωρίζει από το υπόλοιπο κομμάτι του δρόμου απλώς ως διαφορετικό χρώμα του υλικού της ασφάλτου, δεν θα δώσω την απαραίτητη προσοχή στην οδήγηση, η οποία θα μου επέτρεπε να μην οδηγήσω το αυτοκίνητό μου μέσα στη λακκούβα, τελικά, την οποία ταξινόμησα ως διαφορά χρώματος της ασφάλτου. Εάν ταξινομήσω τη βραδύτητα ενός υπαλλήλου να διεκπεραιώσει ένα αίτημά μου ως προσδοκία φιλοδωρήματος, ενδέχεται να καταλήξω στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος υπάλληλος "τα παίρνει", για να μάθω αργότερα από το περιβάλλον του ότι ο άνθρωπος αυτός είναι εξαιρετικά τεμπέλης. Εάν θεωρήσω κάποια συμπεριφορά μου ως παράβαση ενός γενικά αποδεκτού ηθικού κανόνα, ενδέχεται να αισθανθώ φοβερές ενοχές, παρά το ότι ο περιγυρός μου προσπαθεί να με πείσει ότι όταν σκοτώνει κανείς ένα κουνούπι, ναι μεν αφαιρεί μια ζωή και μετατρέπεται μια ζωντανή ύπαρξη σε ύλη, αλλά αυτό δεν είναι φόνος.

Όλα αυτά τα παραδείγματα δείχνουν πως η κατηγοριακή ταξινόμηση της πραγματικότητας, η αντιληπτική τάξη που καθημερινά βάζουμε στο περιβαλλοντικό χάος, έχει συνέπειες τόσο για το περιβάλλον, όσο κυρίως για το ίδιο το υποκείμενο. Η πιο γνωστή ρήση σχετικά με τις επιπτώσεις που έχουν οι ταξινομήσεις και οι ορισμοί της πραγματικότητας είναι το γνωστό αξίωμα του W. Thomas, αμερικανού κοινωνιολόγου του αιώνα μας, "if people define situation as real, they are real in their consequences", (εάν οι άνθρωποι ορίσουν μια περίσταση ως πραγματική, τότε αυτή είναι πραγματική ως προς τις συνέπειες)⁶. Η αντίληψη της

---

⁶ Thomas 1976.

ληψη της περίστασης (the definition of the situation) αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της ανθρώπινης δράσης, σύμφωνα με τη θεωρία της συμβολικής αλληλεπίδρασης⁷. Οι κοινωνιολόγοι, παιδαγωγοί και ψυχοκοινωνιολόγοι που ακολουθούν αυτή τη θεωρητική κατεύθυνση αντιλαμβάνονται την κοινωνία ως συμβολική αλληλεπίδραση, δηλαδή ως δράση και αντίδραση των υποκειμένων η οποία βασίζεται σε σημασίες, σε νοήματα. Η γλώσσα αποτελεί το βασικό μηχανισμό της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αλλά μόνον σε συνδυασμό με την εμπειρία του υποκειμένου και τις βασικές του ανάγκες μπορεί να λειτουργήσει ως σύστημα σημαντικών συμβόλων. Η συμμετοχή του παιδιού στην κοινωνική αλληλεπίδραση που εκδηλώνεται στην οικογένεια και σε ανάλογα περιβάλλοντα, αλλά και η εμπειρία της γλώσσας σε συνδυασμό με τη δράση που εκδηλώνεται από τους χρήστες της γλώσσας, επιτρέπουν στο παιδί τη δημιουργία ενός "εαυτού", μιας ταυτότητας. Για τον Mead οι άνθρωποι είναι οργανισμοί με "εαυτό", και έτσι είναι σε θέση να επικοινωνήσουν όχι μόνο με τους άλλους - το περιβάλλον - αλλά και με τον εαυτό τους. Μπορούν να υποδείξουν στον εαυτό τους τι θα κάνουν και τι δεν θα κάνουν, να σχεδιάσουν την αντίδραση απέναντι σε συμπεριφορά του κοινωνικού τους εταίρου με βάση την ερμηνεία αυτής της συμπεριφοράς, γενικά μπορούν να ορίζουν τη δράση τους, βλέποντάς την από τη σκοπιά του άλλου⁸.

---

⁷ Η θεωρία αυτή (symbolic interactionism) που πηγάζει από τον αμερικανικό πραγματισμό του S. Dewey και του C. H. Cooley και αποτελεί ισχυρή κριτική στο ρεύμα του αμερικανικού μιχεβιορισμού, διατυπώθηκε από τον καθηγητή του πανεπιστημίου του Σικάγου George Herbert Mead (βλ. G. H. Mead: *Mind, Self and Society*, 1934) και αποτέλεσε σημείο αναφοράς μιας νέας προσέγγισης στα ψυχοκοινωνικά και τα κοινωνικά φαινόμενα στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και την Ευρώπη τα τελευταία 40 χρόνια. Στο επίκεντρο της θεωρίας αυτής είναι η ικανότητα του ανθρώπου να χειρίζεται γλωσσικά σύμβολα και να παράγει μέσω αυτών σημασίες, κάτι που είναι προϋπόθεση για την εμφάνιση της συνείδησης, της αυτοσυνείδησης και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στο προσκήνιο.

⁸ Βλ. Herbert Blumer: "Society as Symbolic Interaction", In: S. Manis / B. Meltzer (eds) *Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology*, Allyn and Bacon Inc.: Boston 1976, σελ. 145 - 157.

Εάν, λοιπόν, ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της ανθρώπινης δράσης στην κοινωνία είναι δράση συνειδητή, δράση που ο εαυτός του υποκειμένου καταγράφει και κατανοεί⁹ όταν αυτή εκδηλώνεται, έχει μεγάλη σημασία ο τρόπος με τον οποίο ταξινομεί ("ορίζει") την περίσταση μέσα στην οποία εκδηλώνεται η δράση του. Η ταξινόμηση και ο ορισμός της περιστασης συμπεριλαμβάνει και την ταξινόμηση (την κατηγοριακή αντίληψη) του "άλλου": ακριβώς επειδή η δράση που εκδηλώνει το υποκείμενο δεν είναι τυχαία, αλλά προσανατολισμένη στην περίσταση, το νόημά της προσδιορίζεται και μέσα από την ταυτότητα (δηλαδή την κατηγορία στην οποία ταξινομεί) του "άλλου". Αν δεν έχω καταλήξει ως προς το ποιος είναι (κοινωνικά ή ατομικά) ο "άλλος", δεν είμαι σε θέση να δράσω κοινωνικά, επειδή δεν μπορώ να υποδείξω στον εαυτό μου το είδος της δράσης που αναμένεται από τον "άλλον", ώστε με βάση αυτό να ενεργοποιήσω ένα από τα θεωρητικά πολλαπλά σενάρια αντιμετώπισής του. Παράλληλα, δεν είμαι σε θέση να ερμηνεύσω τη συμπεριφορά του "άλλου" απέναντί μου, χωρίς μια υπόθεση ως προς το ποιος είναι ο "άλλος".

Η αδυναμία αυτή υπάρχει, επειδή λείπει μια από τις βασικές προϋποθέσεις της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας: η συμβολική τοποθέτηση του υποκειμένου στη σκοπιά του "άλλου" και η εκτίμηση των πραγμάτων - άρα και του εαυτού - από αυτή τη σκοπιά. Η κατηγοριακή αντίληψη προσώπων και καταστάσεων λύνει αυτό ακριβώς το πρόβλημα της *αοριστίας του περιβάλλοντος* απέναντι στο υποκείμενο και του επιτρέπει τη διαχείριση της δράσης του. Με αυτή την έννοια, η κατηγοριακή αντίληψη του περιβάλλοντος - φυσικού και κοινωνικού - είναι συνθήκη εκ των ων ουκ άνευ για την κοινωνική αλληλεπίδραση. Επειδή όμως μας ενδιαφέρει η διαχείριση αυτή να πληροί ορισμένους όρους, γι' αυτό και δεν μπορούμε παρά να αξιολογήσουμε την ποιότητα (π.χ. ακρίβεια, εγκυρότητα) των κατηγοριακών ταξινομήσεων που επιφυλάσσουμε σε πρόσωπα και περι-

---

⁹ Η λέξη "κατανοεί" εδώ σημαίνει ότι το υποκείμενο είναι σε θέση να συλλάβει νοητικά αυτό που πράττει. Δεν σημαίνει απαραίτητα ότι συμφωνεί, αποδέχεται ή ότι έχει επίγνωση των αιώτερων συνεπειών της δράσης του.

στάσεις. Ο ρατσισμός ως ιδεολογία προϋποθέτει, όπως θα δούμε αργότερα, συγκεκριμένες ταξινομήσεις των ανθρώπων, αξιολόγηση των χαρακτηριστικών τους με βάση την κατηγορία στην οποία ταξινομούνται και δικαιολόγηση των στάσεων και των συμπεριφορών απέναντι στα πρόσωπα αυτά με βάση τα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά τους. Η κατηγοριακή αντίληψη, συνεπώς, είναι παρούσα σε κάθε είδος ρατσισμού. Μένει να δούμε την ποιότητα αυτών των ταξινομήσεων και των συναγωγών που προκύπτουν από αυτές.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η συμπεριφορά ενός ατόμου (υποκειμένου) απέναντι σε ένα άλλο ("άλλος") σε μια δεδομένη κοινωνική περίσταση επηρεάζεται σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο το δρων υποκείμενο αντιλαμβάνεται ή ορίζει αυτόν, απέναντι στον οποίο (αντι)δρά. Για την κατανόηση της συμπεριφοράς του υποκειμένου, συνεπώς, ο παρατηρητής πρέπει να γνωρίζει πώς αυτό αντιλαμβάνεται τους "άλλους", απέναντι στους οποίους εκδηλώνει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά.¹⁰ Επομένως, αν ο παρατηρητής ενδιαφέρεται να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά του υποκειμένου απέναντι στον "άλλο" (τον κοινωνικό του εταίρο, ατομικό ή συλλογικό, σε μια δεδομένη κοινωνική περίσταση), πρέπει να πάρει υπόψη του το παρακάτω διάγραμμα:¹¹

---

¹⁰ P. Secord / C. Backman 1976:12.

¹¹ Το ίδιο διάγραμμα ισχύει κατοπτρικά, αν το ενδιαφέρον του παρατηρητή εστιάζεται στον "άλλο", αντί στο υποκείμενο. Είναι αυτονόητο ότι από τη σκοπιά του ο κάθε "άλλος" λειτουργεί ως υποκείμενο, και το κάθε υποκείμενο ως "άλλος" για τον "απέναντι".

		A
		ο "άλλος" και η συμπεριφορά του
Y^{12*}	AΦ	
υποκείμενο με αντιληπτικό μηχανισμό	αντιληπτικά φίλτρα του υποκειμένου	
		η εικόνα του "άλλου" έτσι όπως αυτή προκύπτει για το υποκείμενο, ύστερα από την επεξεργασία της συμπεριφοράς του από τα αντιληπτικά φίλτρα του υποκειμένου

Το παραπάνω σχήμα λόγω της ατέλειάς του μπορεί να παρασύρει τον αναγνώστη στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι η εικόνα του "άλλου", έτσι όπως αυτή προκύπτει για το υποκείμενο, προσδιορίζεται από τα πραγματικά χαρακτηριστικά του "άλλου", στο βαθμό που το αντιληπτικό φίλτρο του υποκειμένου δεν τα αλλοιώνει τελείως. Το ζήτημα είναι, όμως, πιο περίπλοκο. Επειδή η πραγματική συμπεριφορά του "άλλου" - αυτό που φτάνει στον αντιληπτικό μηχανισμό του υποκειμένου - επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις (ερμηνείες), είναι κυρίως το φίλτρο και όχι τόσο η πρωτογενής συμπεριφορά που παίζει σημαντικό ρόλο για το πώς τελικά το υποκείμενο θα αντιληφθεί τον "άλλο". Το φίλτρο αυτό μπορεί να είναι τόσο ισχυρό και τόσο επιλεκτικό, ώστε κυριολεκτικά να καταστρέφει τα πραγματολογικά δεδομένα. Πέρα από αυτό, το αντιληπτικό φίλτρο δεν είναι μια πάγια κατάσταση. Μεταβάλλει δομή, ανάλογα με τις εξω-αντιληπτικές παραμέτρους,

---

¹² * Y = υποκείμενο
AΦ = αντιληπτικό φίλτρο του υποκειμένου
A = ο "άλλος"
AA = ο "άλλος", έτσι όπως γίνεται αντιληπτός από το Y.

δηλαδή ανάλογα με το γενικότερο κλίμα μιας εποχής ή μιας περιόδου. Ειδικότερα αν λάβει κανείς υπόψη ότι η αντίληψη του "άλλου" δεν είναι μόνο ψυχικό-προσωπικό γεγονός, αλλά και κοινωνικό γεγονός, με την έννοια ότι το κοινωνικό περιβάλλον προσδοκά και αξιολογεί τον τρόπο με τον οποίο το υποκείμενο αντιλαμβάνεται τον "άλλο", καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το υποκείμενο μπορεί να μεταβάλλει το αντιληπτικό φίλτρο σε σχέση με κατηγορίες "άλλων", επειδή η εποχή ή η κατάσταση το απαιτεί. Έτσι π.χ. ο γείτονας ενός Εβραίου σε ένα γερμανικό χωριό είναι πολύ πιθανό να θεωρούσε πριν από την άνοδο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος στην εξουσία τη θρησκευτική ταυτότητα του γείτονά του ως εντελώς δευτερεύον στοιχείο της εικόνας που είχε διαμορφώσει γι' αυτόν, ενώ πρωτεύουσα θέση μπορεί να είχαν πληροφορίες που αναφέρονταν στην καθημερινή του ζωή. Εν τούτοις, οι πιέσεις που άρχισαν να ασκούνται από το περιβάλλον, επίσημα ή ανεπίσημα, για το πώς οφείλει κανείς να αντιλαμβάνεται το άτομο με τη συγκεκριμένη θρησκευτική ταυτότητα, δεν αποκλείεται να είχαν ως αποτέλεσμα μια νέου τύπου κατηγοριακή αντίληψη του γείτονα, όπου η πληροφορία ότι είναι Εβραίος - κάθε άλλο παρά νέα πληροφορία - να προσδιορίζει πια τη νέα εικόνα του "άλλου".

1.2 Η στερεοτυπική σκέψη

Στερεοτυπική σκέψη ονομάζεται στην κοινωνική ψυχολογία εκείνη η σκέψη, η οποία με αφετηρία την ταξινόμηση ενός ατόμου σε μια κοινωνική κατηγορία (π.χ. λευκός, Έλληνας, Βόρειος, Ασιάτης, νέος, γέρος, δάσκαλος, πολιτικός κτλ.), οδηγείται σε ατεκμηρίωτες γενικεύσεις ως προς τις ιδιότητες που υποτίθεται ότι έχει κάθε άτομο που ανήκει σε μια ή περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες. Η στερεοτυπική σκέψη είναι εργαλείο της στερεοτυπικής αντίληψης του "άλλου" και αυτή με τη σειρά της οδηγεί στο στερεότυπο, δηλαδή σε μια γενίκευση για το πώς συγκροτείται ο κάθε φορά "άλλος". Χαρακτηριστική για το στερεότυπο είναι η αξιολογική διάσταση που περιέχεται στην (στερεοτυπική) εικόνα για τον "άλλο". Ανάλογα με την κατηγορία στην οποία αυτός εντάσσεται, η αξιολόγησή του μπορεί να είναι

από άκρως θετική μέχρι και άκρως αρνητική. Επίσης χαρακτηρι-
στική για το στερεότυπο είναι η υπερβολή, με την έννοια της μη
ρεαλιστικής απόδοσης των ιδιοτήτων (θετικών ή αρνητικών) που
υποτίθεται ότι χαρακτηρίζουν μια ομάδα και κατ' επέκταση
κάθε της μέλος. Η υπερβολή που ενυπάρχει στο στερεότυπο
μπορεί να είναι τριών ειδών:

- (α) υπερβολή στο επίπεδο του εντοπισμού των ιδιοτήτων που
χαρακτηρίζουν την ομάδα και όσους ανήκουν σ' αυτήν
- (β) υπερβολή στο επίπεδο έκφρασης των ιδιοτήτων αυτών
- (γ) υπερβολή στο επίπεδο της γενίκευσης

Με αυτή την έννοια, ακόμη και όταν σε ορισμένα στερεό-
τυπα - όπως έχουν παρατηρήσει ορισμένοι ψυχο-κοινωνιολόγοι
- ενδέχεται να υπάρχει ένας πυρήνας ρεαλιστικός,¹³ τα στερεό-
τυπα κατά κανόνα αποτελούν αθέμιτες περιγραφές, ερμηνείες
και αξιολογήσεις: είναι ατεκμηρίωτοι ισχυρισμοί που στην
καλύτερη περίπτωση θα μπορούσαν να διατηρηθούν ως υποθέ-
σεις για την ύπαρξη ενός συνόλου ιδιοτήτων σε ορισμένες κατη-
γορίες ανθρώπων.

Το προβληματικό - και ως προς τις επιπτώσεις ίσως και επι-
κίνδυνο - με τα στερεότυπα είναι ότι ενώ στην καλύτερη περι-
πτωση είναι υποθέσεις για τη συγκρότηση του "άλλου", παρου-
σιάζονται ως εμπειρικές βεβαιότητες, ως τεκμηριωμένες διαπι-
στάσεις για τα χαρακτηριστικά του "άλλου". Το στερεοτυπικά
σκεπτόμενο υποκείμενο έχει τη βεβαιότητα ότι ένα σύνολο ιδιο-
τήτων - και μόνον αυτές - χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα
και τη συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνικής κατηγορίας (π.χ.
νέγροι). Η αυθαίρετη αυτή βεβαιότητα συνιστά υπερβολή στο
επίπεδο εντοπισμού των ιδιοτήτων του "άλλου". Οι εν λόγω ιδιό-
τητες δεν προέκυψαν ως το συμπέρασμα μιας εμπειρικής προ-
σέγγισης της προσωπικότητας ή συμπεριφοράς του "άλλου", αλλά
συνήθως κληρονομούνται - μεταβιβάζονται μέσω της επίσημης
ή ανεπίσημης αγωγής - από το κοινωνικό περιβάλλον.

---

¹³ Βλ. P. Secord / C.Backman 1976: 37

Δεύτερον, το στερεοτυπικά σκεπτόμενο υποκείμενο πιστεύει ότι ο βαθμός έκφρασης των χαρακτηριστικών ενός ατόμου ως μέλους μιας κοινωνικής κατηγορίας είναι συστηματικά διαφορετικός από τον αντίστοιχο βαθμό έκφρασης των ίδιων χαρακτηριστικών σε μέλη άλλων κοινωνικών κατηγοριών. Και αυτή η πίστη για τη συστηματική διαφορά είναι αυθαίρετη, παρά το ότι το αντικείμενό της δεν είναι μεταφυσικού αλλά εμπειρικού χαρακτήρα.

Τρίτον, η πεποίθηση του φορέα ενός στερεοτύπου ότι από τη στιγμή που είναι μέλος μιας κοινωνικής κατηγορίας, έχει εξορισμού τις ιδιότητες που αποδίδονται στην κατηγορία αυτή, δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας διερεύνησης, αλλά συνιστά μια ατεκμηρίωτη, a priori παραδοχή, κάτι αυτονόητο.

Οι Secord και Backman¹⁴ θεωρούν ότι σε κάθε στερεότυπο υπάρχουν τρεις πλευρές: (α) η κοινωνική κατηγορία, η οποία αποτελεί την εστία του στερεοτύπου, (β) η συναίνεση των φορέων της στερεοτυπικής σκέψης ως προς τις ιδιότητες της προσωπικότητας των προσώπων που είναι αντικείμενα των στερεοτύπων, και (γ) η πίστωση κάθε μέλους της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας με τις εν λόγω ιδιότητες.

Ειδικά η δεύτερη πλευρά - η συναίνεση των φορέων της στερεοτυπικής σκέψης γύρω από τις ιδιότητες - αποτέλεσε αντικείμενο ψυχολογικής, ψυχοκοινωνικής και κοινωνιολογικής έρευνας. Από τις έρευνες αυτές αξίζει να αναφέρει κανείς δύο γενικά συμπεράσματα: Πρώτον, παρά τη σταδιακή αλλαγή από γενιά σε γενιά, σε ό,τι αφορά τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε μέλη συγκεκριμένων κατηγοριών (π.χ. εθνικών ομάδων) η συμφωνία των φορέων του στερεοτύπου είναι συστηματική.¹⁵ Δεύτερον, η συναίνεση αυτή δεν θα έπρεπε να ερμηνευθεί ως απόλυτη συναίνεση, καθώς εμπειρικά δεδομένα δείχνουν ότι ακόμη και σε κλασικές περιπτώσεις στερεοτυπικής σκέψης, οι φορείς του στερεοτύπου δεν συμφωνούν απόλυτα ως προς το

---

¹⁴ Ό.π., σελ. 26

¹⁵ Βλ. Kalins / Coffman / Walters 1969.

ποιο είναι το βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας κατηγορίας ανθρώπων ή ποιο είναι το περιθωριακό χαρακτηριστικό.¹⁶

Ίσως, όμως, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του στερεοτύπου - αυτό που θα μας απασχολήσει περισσότερο από δω και μπρος - είναι η αξιολογική του διάσταση. Αυτό σημαίνει ότι σε ομοειδή στερεότυπα - π.χ. εθνικά στερεότυπα ή στερεότυπα φύλου - δημιουργούνται ιεραρχικές κατατάξεις των "άλλων" με βάση το στερεότυπο. Οι ιεραρχίες αυτές ενδέχεται να αφορούν μία μόνο ιδιότητα (π.χ. "καθαριότητα") ή και ένα σύνολο από αρετές. Συνεπώς τα στερεότυπα μπορεί να είναι μονοδιάστατα ή πολυδιάστατα, το ίδιο και οι ιεραρχίες που σχηματίζονται με βάση τα στερεότυπα. Οι ιεραρχίες που σχηματίζονται στο νου των φορέων πολυδιάστατων στερεοτύπων είναι συνήθως ολικές ιεραρχίες, δηλαδή συνολικές αξιολογήσεις των ιδιοτήτων των εμπλεκόμενων ατόμων ή ομάδων. Τέτοιες ιεραρχίες επιτρέπουν την κατάταξη των κατηγοριών σε ανώτερες και κατώτερες, και νομιμοποιούν ιδεολογίες και πρακτικές που βρίσκονται πολύ κοντά στα όρια του ρατσισμού. Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τονισθεί ότι σπάνια κάποιο στερεότυπο - ειδικότερα κάποιο εθνικό στερεότυπο - περιλαμβάνει μόνο αρνητικές ή μόνο θετικές ιδιότητες της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία αναφέρεται. Συνήθως υπάρχει ένα πλέγμα ιδιοτήτων στο στερεότυπο, και η έμφαση μπορεί να είναι προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Έρευνες από την περιοχή των εθνικών στερεοτύπων δείχνουν π.χ. ότι ακόμη και στις περιπτώσεις ενός συνολικά άκρως αρνητικού εθνικού στερεοτύπου, διαφαίνονται και ορισμένες θετικές ιδιότητες της αρνητικά αξιολογούμενης ομάδας.¹⁷ Ορισμένοι, μάλιστα, ψυχοκοινωνιολόγοι ισχυρίζονται ότι η κατανομή των θετικών και των αρνητικών χαρακτηριστικών που αποδίδονται στην ξένη ομάδα (στους εθνικά "ξένους") βρίσκεται σε κάποια σχέση με την κατανομή των θετικών και των αρνητικών χαρακτηριστικών στην ομάδα των φορέων του στερεοτύπου.¹⁸

---

¹⁶ Secord / Backman 1976: 29.

¹⁷ Βλ. Buchanan 1951.

¹⁸ Campbell 1967.

Μια ενδιαφέρουσα υποπερίπτωση της προαναφερθείσας τάσης είναι η χρήση της γλώσσας για την αντιθετική περιγραφή της ίδιας ιδιότητας, που στην ομάδα του φορέα του στερεοτύπου ("δική μας ομάδα") εκφράζει θετική αξία, ενώ στην ξένη ομάδα εκφράζει το αντίθετο. Έτσι π.χ. αυτό που ονομάζεται "ανδρεία" στην ομάδα μας, γίνεται "ιταμότητα" για την ξένη ομάδα, ή αυτό που είναι "αφοσίωση" στη δική μας ομάδα, είναι "προσκόλληση στη φάρα" για την ξένη ομάδα.

1.3 Διαχωριστικές γραμμές

Όπως τονίστηκε ήδη, το στερεότυπο ως αυθαίρετη a priori γενίκευση, ερήμην ή και εις πείσμα εμπειρικών δεδομένων, εστιάζεται πάνω σε κάποιο χαρακτηριστικό, το οποίο διαχωρίζει μια κοινωνική κατηγορία από άλλες ομοειδείς. Το χαρακτηριστικό αυτό κινείται πάνω σε κάποιον άξονα διαχωρισμού των κοινωνικών υποκειμένων. Έτσι στον άξονα του χρώματος τοποθετείται το χαρακτηριστικό "μαύρος" που λειτουργεί ως διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε όσους το έχουν και σε όσους δεν το έχουν και ως γεννήτρια της διάκρισης ανάμεσα στη δική μας ομάδα (π.χ. "λευκοί") και την ξένη ομάδα (π.χ. "μαύροι"). Το χαρακτηριστικό γνώρισμα "περασμένη ηλικία" τοποθετείται πάνω στον άξονα της ηλικίας, ο οποίος αποτελεί τη βάση για τις αντίστοιχες διαχωριστικές γραμμές με κριτήριο την ηλικία (πχ. "παιδί", "νέος", "ενήλικας", "γέρος"). Χαρακτηριστικά γνωρίσματα όπως η χροιά της φωνής, το τριχωτό σημείων του σώματος και οι υπόλοιπες και πιο σημαντικές ανατομικές διαφορές αποτελούν τη βιολογική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη γυναίκα και τον άντρα.

Τα στερεότυπα προϋποθέτουν την κατηγοριακή αντίληψη του άλλου, δηλαδή την ταξινόμησή του σε κάποια από τις γνωστές κατηγορίες. Οι διαχωριστικές γραμμές (χρώμα, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, επάγγελμα, ανατομία κλπ.) είναι τα όρια ανάμεσα στις κατηγορίες αυτές. Ουσιαστικά οι κατηγορίες υφίστανται από τη στιγμή που υψώνονται διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στα υποκείμενα, έτσι ώστε να είναι δυνατή η διάκριση

ανάμεσα στη μία και την άλλη πλευρά της διαχωριστικής γραμμής. Για ορισμένες από τις διαχωριστικές γραμμές το υλικό είναι παμπάλαιο, έρχεται από τα βάθη των αιώνων και μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, από πολιτισμό σε πολιτισμό. Οι διαχωρισμοί π.χ. ανάμεσα σε ομοεθνείς και αλλοεθνείς, σε ομόγλωσσους και αλλόγλωσσους, σε αυτόχθονες και αλλόχθονες, σε ομόθητους και αλλόθητους, σε κοινωνικά ανώτερους και κοινωνικά κατώτερους, σε τεχνολογικά προηγμένους και τεχνολογικά καθυστερημένους είναι διαχωρισμοί ενεργοί και σήμερα, όπως και πριν από 2.500 χρόνια. Με την πάροδο του χρόνου, όμως, ορισμένες διαχωριστικές γραμμές αχρηστεύονται, ενώ δημιουργούνται νέες. Η διάκριση π.χ. "δούλος / ελεύθερος" είναι στις σημερινές κοινωνίες ανενεργή, όμως έχουν δημιουργηθεί νέες, όπως "ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής / βιομηχανικός εργάτης". Τι κρίνεται σε μια κοινωνία για κάποια χρονική περίοδο άξιο διάκρισης, ώστε να χαραχθεί μια διαχωριστική γραμμή και να ακολουθήσουν ύστερα οι σχετικές κατηγορίες και η περιγραφή των ατόμων που ανήκουν σ' αυτές (στερεότυπα), δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί με ακρίβεια.

Πέρα από τις θεσμικά προβλεπόμενες και επιβαλλόμενες διαχωριστικές γραμμές, στην κοινωνία λειτουργούν και άπειρες άλλες, οι οποίες πηγάζουν από την κουλτούρα της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Η κατηγορία "γύφτος" στη χώρα μας ούτε προβλέπεται θεσμικά, ούτε επιβάλλεται. Η επίσημη ανυπαρξία της, όμως, καθόλου δεν συνεπάγεται και ουσιαστική ανυπαρξία, δεδομένου ότι η κατηγορία αυτή χρησιμοποιείται στην ελληνική γλώσσα για να δηλώσει μια σειρά από ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά: ταπεινή καταγωγή, μελαψό χρώμα επιδερμίδας, ιδιάζουσα εκφορά του λόγου, τσιγγουνιά και έλλειψη αξιοπρέπειας. Τέτοιες, άτυπες διαχωριστικές γραμμές παρουσιάζουν μια εξαιρετική αντοχή μέσα στο χρόνο, αλλά και μεγάλη εμβέλεια στην κοινωνική πυραμίδα. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι εμφανίζονται πολύ νωρίς στη συνείδηση του ατόμου, κατά τη διάρκεια της νηπιακής και παιδικής ηλικίας. Οι διαχωριστικές γραμμές είναι οργανικό στοιχείο της γνωστικής προσπέλασης, της νοητικής "τακτοποίησης" της πραγματικότητας. Ότι υπάρχουν "γύφτοι" π.χ. μαθαίνει το νήπιο με τον ίδιο τρόπο που μαθαί-

νει ότι υπάρχουν αστροναύτες: όχι τόσο ως απάντηση στο εμπειρικό ερώτημα "τι είναι αυτός που βλέπω εκεί", όσο ως στοιχείο των ταξινομήσεων και των περιγραφών που κάνουν οι ενήλικες και των οποίων το παιδί είναι ακροατής. Έτσι η εικόνα (το στερεότυπο) του "γύφτου" υπάρχει στη συνείδηση του παιδιού πολύ νωρίτερα από την πρώτη του εμπειρία με κάποιο άτομο, που ανήκει στην κατηγορία αυτή.

1.4 Προκατάληψη

Αν το στερεότυπο παραπέμπει στην εικόνα που έχω για τον "άλλον" ως μέλους μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας, και ειδικότερα στην αξιολογική της διάσταση, η λέξη *προκατάληψη* περιγράφει μια στάση του υποκειμένου απέναντι στον ατομικό ή συλλογικό "άλλον", κάτι που τον προδιαθέτει ευνοϊκά ή δυσμενώς απέναντί του.¹⁹ Αναφέρθηκε ήδη στην προηγούμενη ενότητα ότι το υποκείμενο που είναι φορέας στερεοτύπων αντιλαμβάνεται τον "άλλον" ως εκπρόσωπο μιας ομάδας, ως δείγμα ενός ομοιογενούς συνόλου. Η αρνητική ή θετική προδιάθεση - η προκατάληψη - δεν πυροδοτείται από τις ατομικές, ιδιοσυγκρασιακές ιδιότητες του "άλλου", αλλά από την κοινωνική του ταυτότητα. Η προδιάθεση για ευνοϊκή ή δυσμενή μεταχείρισή του αφορά ολόκληρη την ομάδα, την κοινωνική κατηγορία στην οποία αυτός ανήκει.

Θα μπορούσε να δει κανείς την προκατάληψη ως ψυχική κατάσταση του υποκειμένου η οποία προδιαγράφει το είδος της συναισθηματικής εμπλοκής απέναντι στον "άλλο". Η απλή παρουσία του "άλλου" στο προσκήνιο ενεργοποιεί θετικές ή αρνητικές συναισθηματικές καταστάσεις, από τις οποίες ενδέχεται να πηγασουν τάσεις για ευνοϊκή ή δυσμενή μεταχείριση του προσώπου αυτού. Η συναισθηματική πλευρά της προκατάληψης δεν

---

¹⁹ Η εμπειρική μελέτη της προκατάληψης είναι με την παραπάνω έννοια μελέτη στάσεων. Για μια συζήτηση γύρω από τα κλασικά εργαλεία στην έρευνα των στερεοτύπων και της προκατάληψης βλ. Sergeant et al. 1989.

είναι ωστόσο η αποκλειστική της πτυχή. Στην προκατάληψη συνυπάρχουν γνωσιακά και στατικά στοιχεία. Τα τελευταία αφορούν την ετοιμότητα του υποκειμένου να αναλάβει συγκεκριμένη δράση απέναντι στον κοινωνικό του εταίρο, ο οποίος είναι και το αντικείμενο της προκατάληψης, ενώ τα γνωσιακά στοιχεία αναφέρονται σε πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του άλλου.

Στο βαθμό που η προκατάληψη είναι τελικά μια γενική θετική ή αρνητική διάθεση του υποκειμένου απέναντι στον "άλλον", η ύπαρξή της δεν συνδέεται κατ' ανάγκη με εξουσία και γενικά με ασυμμετρία ισχύος. Προκατάληψη λ.χ. μπορεί να υπάρχει όχι μόνο από την πλευρά της πλειοψηφίας απέναντι στα μέλη μειοψηφιών, αλλά και αντίστροφα, από την πλευρά των μελών της μειοψηφίας απέναντι στα μέλη της πλειοψηφίας. Στη δεύτερη περίπτωση, βέβαια, η προκατάληψη δεν μπορεί τόσο εύκολα να μεταφραστεί σε κοινωνική διάκριση, επειδή οι φορείς της δεν διαθέτουν την αναγκαία για το σκοπό αυτό δύναμη σε θεσμικό επίπεδο. Όταν όμως η διάκριση εκφράζεται σε μη-θεσμικό επίπεδο, τότε η προκατάληψη των μελών μιας μειοψηφίας απέναντι στα μέλη της πλειοψηφίας μπορεί να μεταφραστεί σε διάκριση ή ρατσισμό (π.χ. ξυλοδαρμοί λευκών που τολμούν να διασχίσουν χώρους οι οποίοι θεωρούνται από μαύρους αποκλειστικά δικοί τους).

Η κατηγοριακή σκέψη και τα στερεότυπα μπορούν να ενισχύσουν την προκατάληψη, αλλά δεν φαίνεται πως αυτές είναι οι γεννήτριες της αρνητικής ή θετικής διάθεσης απέναντι σε κάποιον. Οι Secord και Backman²⁰ αναφέρουν (α) την ασυμμετρία του κοινωνικού status ανάμεσα στις ομάδες στις οποίες ανήκουν υποκείμενο και "άλλος", (β) τις συνθήκες ανταγωνισμού που επικρατούν ανάμεσα στις δύο ομάδες, (γ) το ενιαίο μέτρο σύγκρισης που χρησιμοποιείται και από τις δύο ομάδες, και (δ) στοιχεία της προσωπικότητας των εμπλεκόμενων υποκειμένων.

Η ασυμμετρία της κοινωνικής θέσης σε κοινωνίες με ιεραρχική διάρθρωση σημαίνει ότι το υψηλό status του ενός εταίρου

---

²⁰ Ό.π. σελ. 204 κ.ε.

συνδέεται κατ' ανάγκη με το χαμηλό status κάποιου άλλου. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι αυξομειώσεις στο status του ενός συνεπάγονται αντίστροφες αλλαγές στο status του άλλου. Ό,τι κερδίζεται σε status από τον έναν εταίρο, χάνεται (σε status) από τον άλλο. Η συνθήκη αυτή δημιουργεί μια αντιπαλότητα και μια καχυποψία για τα πραγματικά κίνητρα της δράσης του "απέναντι". Ο φορέας υψηλού status μέσω της αρνητικής προδιάθεσης απέναντι στον φορέα χαμηλού status δικαιώνει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους δύο και αποκρούει προληπτικά πρωτοβουλίες εκ μέρους του κατόχου χαμηλότερου status να καταργήσει τη γραμμή αυτή και να διεκδικήσει υψηλότερο status. Η προκατάληψη λειτουργεί υπέρ των συμφερόντων του ιεραρχικά ανώτερου. Το ίδιο, όμως, συμβαίνει και με την προκατάληψη του ιεραρχικά κατώτερου, με την έννοια ότι η αρνητική προδιάθεση απέναντι στον ιεραρχικά ανώτερο αποτελεί μια έμμεση αμφισβήτηση της νομιμότητας της διαφοράς και δικαιώνει τις πρωτοβουλίες για ανακατανομή του status ανάμεσα στους δύο εταίρους. Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρηση ότι η προκατάληψη υφίσταται κάποια διακύμανση ανάλογα με την εξέλιξη της οικονομικής κατάστασης.²¹ Δυσμενείς οικονομικές εξελίξεις επηρεάζουν ολόκληρη την πυραμίδα του κοινωνικού status, ιδιαίτερα όμως κινδυνεύει η ιεραρχική θέση των ατόμων στις κατώτερες βαθμίδες, που εξαιτίας της οικονομικής κρίσης μπορεί να χάσουν τη δουλειά τους. Όμως από ορισμένες κατηγορίες ατόμων (π.χ. λευκοί με χαμηλούς δείκτες εισοδήματος, εκπαίδευσης και επαγγέλματος), που οφείλουν την κοινωνική τους θέση στο γεγονός ότι υπάρχουν και άτομα με ακόμη χαμηλότερη, η εντατικοποίηση της προκατάληψης μπορεί να συμβεί και σε περιόδους οικονομικής ανάκαμψης, όταν μέλη της κοινωνικά υποδεέστερης ομάδας (μαύροι) ενδέχεται να βελτιώσουν τη θέση τους έναντι εκείνης των πρώτων. Σε έρευνα του Tumin σε περιοχή των νότιων πολιτειών των Η.Π.Α ανιχνεύτηκε ένας σκληρός πυρήνας λευκών με χαμηλή εκπαίδευση, χαμηλό εισόδημα και χαμηλή επαγγελματική θέση, οι οποίοι θα ήταν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν ακόμη και ωμή βία για τη διατήρηση των φυλετικών διακρίσε-

---

²¹ Simpson και Yinger 1965.

ων.²²

Οι συνθήκες ανταγωνισμού παραπέμπουν στις περιορισμένες ευκαιρίες που υπάρχουν στην κοινωνία και στο ζήτημα της προτεραιότητας σχετικά με την πρόσβαση στους περιορισμένους πόρους. Οι "πόροι" συνήθως είναι θέσεις εργασίας στο σύστημα απασχόλησης, δεν περιορίζονται όμως κατ' ανάγκη στον τομέα αυτόν. "Πόροι" μπορεί π.χ. να σημαίνει κατανομή νευραλγικών θέσεων στο σύστημα της πολιτικής εκπροσώπησης, στη διοίκηση, στο χώρο των μέσων επικοινωνίας και στην επιστήμη. Όταν υπάρχουν ενεργές διαχωριστικές γραμμές σε μια κοινωνία - π.χ. φυλετικοί ή εθνικοί διαχωρισμοί - σπάνια είναι συμμετρική η εκπροσώπηση όλων των ομάδων στα διάφορα κοινωνικά υποσυστήματα. Συνήθως υπάρχει υπερ-εκπροσώπηση μιας ομάδας (π.χ. στις Η.Π.Α. των μαύρων) σε συγκεκριμένους τομείς απασχόλησης (χαμηλού κύρους χειρωνακτικά επαγγέλματα), πράγμα που σημαίνει ότι η κατανομή έχει δυναμικό χαρακτήρα. Η προσωρινότητα και το ευμετάβολο της κατανομής των "πόρων" ανάμεσα στις κοινωνικές κατηγορίες κάτω από συνθήκες έντονου ανταγωνισμού ισχυροποιεί προϋπάρχουσες και γεννά νέες προκαταλήψεις. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για κοινωνίες οργανωμένες πολιτικά με το καθεστώς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, επειδή σε τέτοιες κοινωνίες η αντίφαση ανάμεσα στην (προγραμματικά) διακηρυσσόμενη ίση μεταχείριση των πολιτών και στη θέσπιση προτεραιοτήτων για την πρόσβαση σε "πόρους" είναι μόνιμη και άλυτη. Επειδή σε δημοκρατικές κοινωνίες η άνιση μεταχείριση (π.χ. η επιλεκτική πρόσβαση των πολιτών στους "πόρους") πρέπει να δικαιολογηθεί, η προκατάληψη παίζει κάποιο ρόλο στη διακρίση της ασύμμετρης κατανομής κοινωνικών πόρων. Έτσι η υπο-αντιπροσώπηση μιας κοινωνικής κατηγορίας (π.χ. των μαύρων) σε μεσαίες και ανώτερες θέσεις της δημόσιας διοίκησης στις Η.Π.Α. ερμηνεύεται και δικαιολογείται από το φορέα φυλετικής προκατάληψης ως αποτέλεσμα της τεμπελιάς, της ανικανότητας και της μειωμένης νοημοσύνης της κοινωνικής αυτής κατηγορίας. Αλλά και σε κοινωνίες με θεσμοθετημένες κοινωνι-

---

²² Βλ. Tumin 1958, όπως παραπέμπεται από τους Secord και Backman 1976: 218.

κές διακρίσεις, όπου ο ανταγωνισμός δεν υπάρχει, επειδή θεσμικά δεν προβλέπεται πρόσβαση των δούλων σε ορισμένους κοινωνικούς "πόρους", η προκατάληψη υπάρχει και λειτουργεί υπέρ της δικαίωσης των θεσμικά κατοχυρωμένων φυλετικών διακρίσεων. Σ' αυτές μάλιστα τις περιπτώσεις το υποκείμενο που είναι φορέας της φυλετικής προκατάληψης ενδέχεται να κατηγορεί τον "άλλο" για ιδιότητες που είναι σύμφωνες με την κοινωνική του θέση ως θύματος των κοινωνικών διακρίσεων. Έτσι π.χ. ένας δούλος μπορεί να κατηγορηθεί από το περιβάλλον του κυρίου του ότι είναι ένα άβουλο ον που δεν μπορεί να πάρει καμιά πρωτοβουλία την ίδια στιγμή που ο ρόλος του δούλου δεν επιτρέπει την ανάληψη πρωτοβουλίας. Αυτές ακριβώς οι ιδιότητες που στο πρόσωπο ενός δούλου είναι αναμενόμενες, θεωρούνται στοιχεία της προσωπικότητας του δούλου έξω από τη σχέση εξάρτησης.

Το επίπεδο σύγκρισης αφορά την παρουσία ενός κριτηρίου με το οποίο αξιολογείται η επιτυχία ενός ατόμου και καθορίζονται οι προσδοκίες του συγκριτικά με αυτές των άλλων. Στη θεωρία της ανταλλαγής²³ ως επίπεδο σύγκρισης (comparison level) ορίζεται το μέσο επίπεδο στο οποίο κινείται το αποτέλεσμα (όφελος ή ζημιά) των αλληλεπιδράσεων με συγκεκριμένους κοινωνικούς εταίρους, δηλ. η μέση στάθμη του αποτελέσματος της αλληλεπίδρασης, λαμβανομένης υπόψη της δαπάνης στην οποία υποβλήθηκε (προσπάθεια, κεφάλαιο κτλ.) και των απολαβών (αναγνώριση, ικανοποίηση, προώθηση συμφερόντων) που εισέπραξε το υποκείμενο. Το επίπεδο σύγκρισης κοινωνικών ομάδων μπορεί να είναι διαφοροποιημένο ή ενιαίο. Στην πρώτη περίπτωση, η ομάδα που δέχεται για τον εαυτό της ένα χαμηλότερο επίπεδο σύγκρισης, δεν εκφράζει δημόσια τη διαμαρτυρία της, όταν μέλη της άλλης ομάδας - η οποία δέχεται για τον εαυτό της ένα υψηλότερο επίπεδο σύγκρισης - καταβάλλοντας τις ίδιες προσπάθειες απολαμβάνουν καλύτερα αποτελέσματα. Όταν όμως το κριτήριο αυτό είναι ή τείνει να γίνει ενιαίο - ή ορίζεται ως ενιαίο μέσα από ένα πολιτικό κίνημα των μη-ευνοημένων κοινωνικών κατηγοριών - τότε η διαφοροποίηση του αποτελέ-

---

²³ Hiomans 1961, Blau 1964.

σματος σε σχέση με τις απολαβές, με δεδομένη την εξομοίωση σε επίπεδο δαπάνης (προσπάθεια, ποιότητα εργασίας) ισχυροποιεί την αρνητική προδιάθεση της μιας ομάδας απέναντι στην άλλη. Ένα παράδειγμα από τον ελληνικό χώρο μπορεί να δείξει καλύτερα την αξία του παραπάνω επιχειρήματος: κατά την πρώτη περίοδο εισόδου Αλβανών λαθρομεταναστών στην Ελλάδα (1991, 1992), το ημερομίσθιό τους ήταν πολύ χαμηλότερο από αυτό του ντόπιου εργάτη, ίσως και λιγότερο από το μισό.²⁴ Επειδή όμως το επίπεδο σύγκρισης ήταν διαφοροποιημένο, δεν υπήρχε η αίσθηση της άδικης μεταχείρισης στους λαθρομετανάστες. Η ομάδα αναφοράς τους ήταν οι ομοεθνείς τους στην Αλβανία και όχι ο μέσος Έλληνας εργαζόμενος. Με την πάροδο του χρόνου υπήρξε ένας αναπροσανατολισμός και ως προς το επίπεδο σύγκρισης και ως προς την ομάδα αναφοράς, με αποτέλεσμα οι λαθρομετανάστες να θεωρούν πλέον ως αδικία την ειδική αποζημίωση, να αρνούνται την εργασία όταν προσφέρεται με τέτοιους όρους και να απαιτούν ίση "οικονομική" μεταχείριση με εκείνη των αυτοχθόνων. Η τάση για ενιαιοποίηση του μέτρου σύγκρισης ισχυροποίησε την προκατάληψη και από τις δύο μεριές: από την πλευρά των λαθρομεταναστών, η προσφορά εργασίας με χαμηλή αμοιβή θεωρείται απόπειρα άγριας εκμετάλλευσης και ενεργοποιεί συναισθήματα μίσους, εκδίκησης και εχθρότητας, ενώ από την πλευρά των εργοδοτών άρνηση αποδοχής της προσφοράς εργασίας θεωρείται έπαρση, τεμπελιά, ένδειξη ότι οι λαθρομετανάστες έγιναν επιλεκτικοί επειδή "χόρτασαν", ή ακόμα και δείκτης ότι οι λαθρομετανάστες κερδίζουν τα χρήματά τους από άλλες δραστηριότητες (ναρκωτικά, κλοπές, ληστείες).

Πέρα από τις δομικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις για την εμφάνιση, συντήρηση και διαίωνηση των προκαταλήψεων, έρευνες από την κοινωνική ψυχολογία δείχνουν ότι υπάρχουν συνδέσεις ανάμεσα σε τύπους προσωπικότητας και στην προκατάληψη. Η σχέση ανάμεσα στη δομή της προσωπικότητας και στο ρατσισμό θα συζητηθεί στο τέταρτο κεφάλαιο αναλυτικά. Στο σημείο αυτό γίνεται απλώς μια πρώτη αναφορά στον παρά-

---

²⁴ Βλ. Γκότοβος 1994α, 1994β.

γοντα της προσωπικότητας ως γεννήτριας προκατάληψης.

Η τάση για αναζήτηση της αιτίας η οποία προκαλεί διαρκείς και επαναλαμβανόμενες απογοητεύσεις (ματαιώσεις) σε κάποια κοινωνική ομάδα, ιδιαίτερα όταν η πηγή των ματαιώσεων είναι στο απυρόβλητο, έχει συνδεθεί από ψυχολόγους και κοινωνιολόγους με την προκατάληψη και το ρατσισμό.²⁵ Πρόκειται για τη γνωστή νοοτροπία αναζήτησης της ευθύνης σε κάποια αδύνατη κοινωνική ομάδα, η οποία θα παίξει το ρόλο του *αποδιοπομπαίου τράγου* (scapegoating). Ο φανατισμός, ως στάση απόρριψης του διαφορετικού, έχει επίσης συνδεθεί σε διάφορες έρευνες με την παρουσία ισχυρής προκατάληψης, το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της αυταρχικής προσωπικότητας. Η ανάγκη για τόνωση της αυτοεκτίμησης, εκφραζόμενη κυρίως μέσω της θετικής αξιολόγησης υποτιθέμενων αρετών της ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο, συνδέεται με την παρουσία προκατάληψης.²⁶ Επίσης η τάση του ίδιου του συστήματος της προσωπικότητας για περιορισμό της αντιφατικότητας των στοιχείων που την συγκροτούν και για συμβατότητα ανάμεσα στις διάφορες πεποιθήσεις και στάσεις του υποκειμένου, συνδέεται θετικά με την προκατάληψη.

1.5 Μορφές κοινωνικής διάκρισης

Μέχρι τώρα είδαμε ότι η ύπαρξη διαχωριστικών γραμμών μέσα σε μια κοινωνία δημιουργεί κατηγορίες ατόμων. Η αντίληψη του ατόμου ως μέλους μιας κατηγορίας, η ονομαζόμενη *κατηγοριακή αντίληψη*, σχετίζεται με παραδοχές για τις ιδιότητες της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία ανήκει το άτομο. Από τις παραδοχές αυτές, ιδιαίτερα από τις αξιολογικού τύπου παραδοχές, προκύπτει μια εικόνα για τον "άλλο", βασικό γνώρισμα της οποίας είναι η γενίκευση και η υπεραπλούστευση. Η εικόνα αυτή ονομάζεται *στερεότυπο*. Ανάλογα με το αν η υπεραπλούστευτική αξιολόγηση του "άλλου" ως μέλους μιας κατηγορίας

---

²⁵ Βλ. Simpson και Yinger: 1958, Lewis: 1961, Weatherlay: 1961.

²⁶ Pettigrew 1969.

είναι θετική ή αρνητική, το στερεότυπο επίσης μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό. Η διαφορά ανάμεσα στο στερεότυπο και την προκατάληψη είναι ότι με τη δεύτερη εκφράζεται η ετοιμότητα του υποκειμένου να δείξει μια αρνητική ή θετική στάση απέναντι στον "άλλο". Με την προκατάληψη έχουμε ένα είδος αρνητικής ή θετικής συναισθηματικής εμπλοκής του υποκειμένου, ενώ το στερεότυπο έχει περισσότερο το χαρακτήρα "απεικόνισης" του άλλου από τη σκοπιά του υποκειμένου.

Ο όρος *διάκριση* (discrimination) παραπέμπει στην άδικη μεταχείριση ενός ατόμου, για το λόγο ότι αυτό ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα,²⁷ για την οποία υπάρχει από τη σκοπιά του φορέα της διάκρισης αρνητικό στερεότυπο και αρνητική προκατάληψη. Επειδή άδικη μπορεί να είναι μια μεταχείριση είτε με τη μορφή της αδικαιολόγητης εύνοιας, είτε αντίστροφα, μπορούμε να μιλάμε για θετική και για αρνητική διάκριση. Στην πρώτη περίπτωση η μεταχείριση που επιφυλάσσεται από το υποκείμενο στον "άλλο" είναι πλεονεκτική γι' αυτόν, ενώ στη δεύτερη περίπτωση ισχύει το αντίθετο.

Κοινωνική διάκριση, λοιπόν, σημαίνει διαφοροποιημένη μεταχείριση, είτε ευνοϊκή είτε δυσμενής. Επειδή, όμως, σε κοινωνίες με πολλαπλές διαχωριστικές γραμμές και πολλαπλές κοινωνικές κατηγορίες η διαφοροποιημένη μεταχείριση δεν είναι εξαίρεση αλλά κανόνας, θα πρέπει να δούμε τι είδους διαφοροποιημένη μεταχείριση συνιστά η κοινωνική διάκριση - ή ο ρατσισμός, όπως λέγεται πιο απλά - γιατί αλλιώς υπάρχει ο κίνδυνος να υπαχθεί στο ρατσισμό κάθε είδος διαφοροποιημένης μεταχείρισης ενός υποκειμένου εξ αιτίας του ότι ανήκει σε κάποια κοινωνική κατηγορία. Ένα άτομο που ανήκει στην κοινωνική κατηγορία "γέροντες" π.χ. δεν αισθάνεται ότι είναι θύμα ρατσισμού, όταν το κοινωνικό περιβάλλον συμπεριφέρεται απέναντί του όπως συμπεριφέρεται κανείς απέναντι σε γέροντες και όχι σε εφήβους. Η διαφοροποίηση της συμπεριφοράς του περιβάλλοντος και η προσαρμογή της στην κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκει το εν λόγω άτομο όχι μόνο δεν θεωρείται ρατσισμός,

---

²⁷ Βλ. Williams 1947.

αλλά και υποχρέωση του περιβάλλοντος να το πράξει. Αφύσικο θα ήταν εάν το περιβάλλον είχε ένα ενιαίο, πάγιο πρόγραμμα μεταχείρισης όλων των ατόμων, ανεξάρτητα από την ηλικιακή κατηγορία στην οποία αυτά ανήκουν. Εδώ λοιπόν, η διαφοροποίηση αναμένεται και αποτελεί στοιχείο των κανόνων ευγενείας στην επικοινωνία και την αλληλεπίδραση. Για διάκριση (και για ρατσισμό) μιλάμε όταν διαφοροποιείται η συμπεριφορά απέναντι σε κάποιον, επειδή ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, τη στιγμή που οι κανόνες του παιχνιδιού της ίσης μεταχείρισης επιβάλλουν θεωρητικά ενιαίο μέτρο μεταχείρισης. Στην περίπτωση της κοινωνικής διάκρισης ο "άλλος", το αντικείμενο της διάκρισης, θεωρητικά έχει δικαίωμα σε μια μεταχείριση παρόμοια με αυτή που θα επιφύλασσε το υποκείμενο - ο φορέας της διάκρισης - σε οποιοδήποτε άλλο άτομο που δεν ανήκει στην ομάδα του θύματος της διάκρισης, δηλαδή τη μεταχείριση που θα επιφύλασσε και στα μέλη της κοινωνικής κατηγορίας στην οποία το ίδιο το υποκείμενο ανήκει.

Είτε η διάκριση είναι θετική, είτε είναι αρνητική, η ουσία του φαινομένου αυτού είναι ότι η κοινωνική ταυτότητα του "άλλου" παρεμβαίνει στην αλληλεπίδραση και αλλάζει τους όρους του παιχνιδιού είτε υπέρ, είτε εναντίον του. Εάν η διάκριση είναι αρνητική, το υποκείμενο αναστέλλει ορισμένες από τις υποχρεώσεις του απέναντι στο θύμα της διάκρισης, ακυρώνοντας με τον τρόπο αυτό τις αντίστοιχες προσδοκίες και τα δικαιώματα του θύματος. Εάν η διάκριση είναι θετική, το υποκείμενο αίρει ορισμένους από τους περιορισμούς οι οποίοι ρυθμίζουν τις προσδοκίες του "άλλου", υπερβαίνοντας με τον τρόπο αυτό το όριο των υποχρεώσεών του προς τον "άλλο", ο οποίος πλέον υφίσταται μια προνομιακή μεταχείριση, χωρίς να τη δικαιούται. Και στις δύο περιπτώσεις η μεταχείριση είναι αθέμιτα άνιση και γι' αυτό άδικη (unfair).

Η κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκει το αντικείμενο της διάκρισης (ο "άλλος") προσδιορίζει και το είδος της διάκρισης. Εάν η κατηγορία αυτή είναι η φυλή, η διάκριση είναι φυλετική, οπότε έχουμε την περίπτωση του ρατσισμού με την στενή έννοια. Εάν η κατηγορία είναι η εθνική προέλευση, η διάκριση είναι

εθνικιστική, ενώ στην περίπτωση που η κοινωνική κατηγορία (ταυτότητα) του "άλλου" σχετίζεται με τη θρησκευτική ένταξη, μιλάμε για θρησκευτική διάκριση. Είναι προφανές ότι θεωρητικά δεν υπάρχει όριο στις μορφές των κοινωνικών διακρίσεων, με την έννοια ότι θεωρητικά το όριο αυτό συμπίπτει με το όριο των κοινωνικών διαχωρισμών. Ιστορικά, όμως, οι κατηγορίες της φυλής, του έθνους, της θρησκείας, του φύλου, της ηλικίας, της επαγγελματικής ομάδας και του κοινωνικού στρώματος έχουν αποτελέσει, και ορισμένες από αυτές συνεχίζουν ακόμη να αποτελούν, εστίες κοινωνικών διακρίσεων.

Η σχέση ανάμεσα στην προκατάληψη και τη διάκριση είναι σχέση θεωρίας-πράξης, με την έννοια ότι η προκατάληψη αφορά ετοιμότητα για δράση (στάση), ενώ η διάκριση είναι συμπεριφορά, δράση. Κατά τους Simpson και Yinger²⁸ η κοινωνική διάκριση δεν είναι τίποτε άλλο τελικά παρά η υλοποίηση μιας προκατάληψης που υπάρχει απέναντι σε μια κοινωνική ομάδα. Εάν το στερεότυπο είναι κατηγοριακή αντίληψη του "άλλου", η προκατάληψη κατηγοριακή στάση απέναντι στον "άλλο", η κοινωνική διάκριση είναι η κατηγοριακή μεταχείριση του "άλλου". Το γεγονός ότι κατά κανόνα η διάκριση αποτελεί υλοποίηση προκαταλήψεων δεν σημαίνει ότι κάθε μορφή και περίπτωση κοινωνικής διάκρισης προϋποθέτει προκατάληψη. Η απόφαση π.χ. ενός ξενοδόχου να μην επιτρέψει τη διανυκτέρευση στο ξενοδοχείο του Αλβανών μεταναστών, επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Ενδέχεται να είναι προϊόν κλασικής προκατάληψης, με την έννοια ότι το ξενοδοχείο δεν δέχεται γενικά αυτή την κατηγορία πελατών, χωρίς να υπάρχουν ιδιαίτεροι λόγοι που να επιβάλλουν μια τέτοια συμπεριφορά. Ενδέχεται όμως να φοβάται ότι τα άτομα αυτά θα εγκαταλείψουν το πρωί το ξενοδοχείο χωρίς να πληρώσουν το λογαριασμό, πράγμα που σημαίνει ότι η διάκριση δεν θα γινόταν αν υπήρχε η βεβαιότητα ότι οι συγκεκριμένοι πελάτες θα συμπεριφέρονταν όπως κάθε άλλος κανονικός πελάτης. Εδώ η διάκριση δεν εμπεριέχει προκατάληψη απέναντι στο θύμα της διάκρισης, αλλά

---

²⁸ Simpson και Yinger 1965.

είναι βασισμένη σε κάποια πρόβλεψη για την πιθανή τους συμπεριφορά.

Οι κοινωνικές διακρίσεις - και στο εξής γίνεται λόγος μόνο για την αρνητική διάκριση - θεωρητικά μπορούν να εμφανιστούν σε μια κοινωνία με μια ή και περισσότερες από τις εξής μορφές:

- (α) θεσμικά προσδιορισμένη διάκριση
- (β) υπαρκτή αλλά θεσμικά μη - προσδιορισμένη διάκριση
- (γ) εξωθεσμική (άτυπη, καθημερινή) διάκριση

Στην πρώτη περίπτωση η αναστολή των δικαιωμάτων του θύματος της διάκρισης προσδιορίζεται με θεσμικό τρόπο, πράγμα που σημαίνει ότι η διαφορετική μεταχείριση δεν είναι ατομική πρωτοβουλία του φορέα της διάκρισης, αλλά δράση προβλεπόμενη και επιβαλλόμενη από το νομικό καθεστώς της κοινωνικής συμπεριφοράς. Η άρνηση του δικαιώματος για συμμετοχή των μεταναστών που ζουν σε μια συγκεκριμένη χώρα στις βουλευτικές εκλογές αυτής της χώρας είναι μια θεσμικά προσδιορισμένη διάκριση.²⁹ Η αναστολή του συγκεκριμένου δικαιώματος του μετανάστη ως πολίτη αποτελεί στοιχείο της νομοθεσίας της χώρας υποδοχής.

Στη δεύτερη περίπτωση δεν υφίσταται θεσμικά προσδιορισμένη δυνατότητα ή υποχρέωση για διαφορετική μεταχείριση. Η διαφορετική μεταχείριση όμως υπάρχει στην πράξη, επειδή οι φορείς θεσμικών αρμοδιοτήτων (π.χ. μια δημόσια υπηρεσία

---

²⁹ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι απόψεις των ειδικών δίστανται ως προς το εάν η άρνηση του δικαιώματος ψήφου σε μετανάστες είναι κοινωνική διάκριση ή όχι. Σύμφωνα με τη μια πλευρά, οι μετανάστες δεν είναι πολίτες της συγκεκριμένης χώρας, με την έννοια της επίσημης πολιτογράφησης. Συνεπώς, η διαφοροποιημένη μεταχείριση που τους γίνεται ως προς το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι δεν σημαίνει αναστολή κάποιου δικαιώματος, επειδή τέτοιο δικαίωμα μόνον οι πολίτες της συγκεκριμένης χώρας έχουν. Η άλλη πλευρά υποστηρίζει ότι η ιδιότητα του πολίτη της χώρας διαμονής δεν χορηγείται στους μετανάστες από σκοπιμότητα, ακριβώς επειδή αυτή θα τους επέτρεπε να συμμετάσχουν στο πολιτικό γίνεσθαι της κοινωνίας στην οποία ζουν. Άρα, τονίζουν, στην ουσία τους στερείται το δικαίωμα ψήφου με το πρόσχημα ότι ως μη-πολίτες, δεν έχουν τυπικά αυτή τη δυνατότητα. Η μια πλευρά επιχειρηματολογεί διαδικαστικά, η άλλη ουσιολογικά.

στην οποία απευθύνεται το θύμα της κοινωνικής διάκρισης) αγνοούν τη θεσμική τους υποχρέωση για ίση μεταχείριση και καταστρατηγούν στην πράξη το δικαίωμα του "άλλου" για ίση μεταχείριση, είτε εν γνώσει των προϊσταμένων τους, είτε έμμεσα, προβάλλοντας διάφορες δικαιολογίες.

Στην τρίτη περίπτωση η αλληλεπίδραση λαμβάνει χώρα σε εξωθεσμικά περιβάλλοντα, σε μια οποιαδήποτε σκηνή της καθημερινής ζωής, όπου οι ρόλοι των συμμετεχόντων δεν υπόκεινται σε θεσμικού τύπου ρύθμιση. Η υποχρέωση του προσωπικού ενός καταστήματος να χρησιμοποιεί τον πληθυντικό όταν απευθύνεται στους πελάτες δεν είναι θεσμικά προσδιορισμένη. Είναι στοιχείο της "κουλτούρας" του καταστήματος να αναγνωρίζεται στον πελάτη το δικαίωμα να του απευθύνεται το προσωπικό στον πληθυντικό. Όταν το προσωπικό διαφοροποιεί τη γλωσσική του συμπεριφορά και αλλάζει από πληθυντικό σε ενικό, στην περίπτωση που ο πελάτης είναι Αλβανός λαθρομετανάστης, το μήνυμα είναι μήνυμα κοινωνικής διάκρισης. Το προσωπικό που προβαίνει σε μια τέτοια διαφοροποίηση της γλωσσικής συμπεριφοράς αναστέλλει προσωρινά την υποχρέωσή του να απευθύνεται στον πελάτη σε πληθυντικό, υποχρέωση που ικανοποιεί το αντίστοιχο δικαίωμα του τελευταίου.³⁰

Από τη μέχρι τώρα συζήτηση φάνηκε ότι η κοινωνική διάκριση (ρατσισμός) είναι μια περίπτωση διαφοροποίησης της συμπεριφοράς, απέναντι σε κάποιο άτομο που ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία και ότι δεν συνιστά κοινωνική διάκριση κάθε διαφοροποίηση της συμπεριφοράς απέναντι στον "άλλο", με κριτήριο την κοινωνική του ταυτότητα. Η βασική προϋπόθεση για να αποκτήσει η διαφοροποίηση της συμπερι-

---

³⁰ Η ανάλυση αυτή δεν ισχύει για τις περιπτώσεις που ο συγκεκριμένος πελάτης δεν θεωρεί τον πληθυντικό δικαίωμά του ή, χειρότερα, θα θεωρούσε τον πληθυντικό δείκτη αποστασιοποίησης του προσωπικού απέναντί του. Στην περίπτωση αυτή ο πελάτης χρησιμοποιεί ο ίδιος τον ενικό και αναμένει από το προσωπικό ενικό στην προσφώνηση. Εάν το προσωπικό γνωρίζει ή μπορεί να υποθέσει ορθώς τον κώδικα συμπεριφοράς του πελάτη, η αλλαγή της γλωσσικής του συμπεριφοράς δεν συνιστά κοινωνική διάκριση, αλλά το αντίθετο: προσαρμογή της συμπεριφοράς στον κώδικα του πελάτη, δηλαδή ευγένεια με άλλα μέσα.

φοράς μας απέναντι σε κάποιον την έννοια της κοινωνικής διάκρισης είναι το θεσμικά ή ηθικά θεμελιωμένο δικαίωμα του ατόμου αυτού να είναι αποδέκτης μιας συγκεκριμένης μεταχείρισης, ανεξάρτητα από το αν ανήκει ή όχι στην κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκει και εξ αιτίας της οποίας υφίσταται τη διάκριση. Σε τελευταία ανάλυση ρατσισμός είναι η ακύρωση της προσδοκίας του "άλλου" για ίση μεταχείριση με βάση ένα ενιαίο κριτήριο, είτε αυτό είναι θεσμοθετημένο, είτε λογίζεται από το ευρύτερο περιβάλλον ως ηθικό - χωρίς να είναι θεσμοθετημένο.

2. ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η σχέση ανάμεσα στην κουλτούρα ως συστήματος παραδοχών, πεποιθήσεων και πρακτικών, και στο φαινόμενο του ρατσισμού. Ειδικότερα θα συζητηθούν οι ορισμοί του "άλλου" ως πολιτισμικό στοιχείο, οι παραδοχές γύρω από το αποκλίνον και το κανονικό, οι στάσεις απέναντι στο διαφορετικό και οι διακρίσεις ως πολιτισμικές πρακτικές.

2.1 Ορισμός του "άλλου" ως πολιτισμικού στοιχείου

Εάν ως κουλτούρα (ή πολιτισμό με την ευρύτερη έννοια) ορίσουμε το σύνολο των ευρέως διαδεδομένων παραδοχών, πεποιθήσεων, στάσεων και πρακτικών μέσα σε μια ανθρώπινη κοινότητα, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε τις παραδοχές, τις πεποιθήσεις, τις στάσεις, και τις πρακτικές απέναντι σε κάποια κατηγορία ατόμων ως πολιτισμικά στοιχεία. Ο "άλλος" μπορεί να είναι ένα σύνολο ατόμων - μια κοινωνική κατηγορία - με τα οποία το υποκειμένο (ο φορέας των πολιτισμικών στοιχείων) έχει συχνή αλληλεπίδραση. Μπορεί όμως να είναι ένας πολύ μακρινός "άλλος", να μένει σε άλλη χώρα ή σε άλλη ήπειρο. Η αλληλεπίδραση με τον "άλλον" (με τη συγχρονική ή την ιστορική έννοια) δεν είναι απαραίτητη για την εμφάνιση στη συνείδηση του υποκειμένου των παραδοχών, των πεποιθήσεων και των στάσεων απέναντί του. Παραδοχές, πεποιθήσεις και στάσεις απέναντι στους Κινέζους π.χ. μπορεί να έχει κανείς χωρίς ποτέ να γνωρίσει έστω και έναν Κινέζο. Ορισμούς του Τούρκου έχουν οι Έλληνες μαθητές, χωρίς να γνωρίσουν ποτέ κάποιον σύγχρονο Τούρκο, αρκούν οι ομοεθνείς του που παρελαύνουν από τα σχολικά εγχειρίδια.

Οι ορισμοί, τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις για τον "άλλο" - ειδικότερα για τον εθνικό ή θρησκευτικό "άλλον" - πηγάζουν καμιά φορά από τα βάθη των αιώνων, παραπέμποντας σε ιστορικές εμπειρίες ανάμεσα στην ομάδα του υποκειμένου (π.χ. Έλληνες, Χριστιανοί) και στην ξένη ομάδα (π.χ. Τούρκοι, Μουσουλμάνοι). Ορισμένα από τα στερεότυπα αυτά μπορεί κάποτε

να είχαν και έναν πυρήνα ρεαλιστικό, στο βαθμό που αντανακλούσαν κυρίαρχες συμπεριφορές μέσα στην ομάδα των "άλλων". Με την πάροδο του χρόνου η αλληλεπίδραση ανάμεσα στις δύο ομάδες (π.χ. Χριστιανοί - Εβραίοι) μεταβλήθηκε ριζικά, τα αμοιβαία στερεότυπα δεν εκφράζουν πλέον καμιά ρεαλιστική πλευρά του "άλλου", παραμένουν εν τούτοις, πολλές φορές αρκετά ανθεκτικά μέσα στο χρόνο. Πάντως τα πιο ανθεκτικά στερεότυπα και οι πιο ισχυρές προκαταλήψεις είναι αυτές που αναφέρονται σε υπαρκτές κοινωνικές κατηγορίες, με τις οποίες υπάρχει συγχρονική αλληλεπίδραση. Δεν είναι τυχαίο π.χ. ότι τα στερεότυπα και η προκατάληψη που υπάρχει στην Ελλάδα για τους Τούρκους είναι πολύ ισχυρά, το ίδιο ισχύει ως προς τα αντίστοιχα για τους Τσιγγάνους ή τους Μουσουλμάνους που ζουν στην Ελλάδα και είναι Έλληνες πολίτες.

Η πιο διαδεδομένη άποψη για τη γένεση των στερεοτύπων και της προκατάληψης απέναντι στον όποιον "άλλον" είναι πως τα πολιτισμικά στοιχεία με βάση τα οποία ο άλλος οργανώνει τη ζωή του είναι διαφορετικά σε σύγκριση με εκείνα του φορέα των ορισμών, συνεπώς υπάρχει μια αντικειμενική βάση για τη δημιουργία στερεοτύπων και τη γένεση της προκατάληψης. Ο "άλλος" είναι όντως διαφορετικός, γι' αυτό και η εικόνα που έχουμε γι' αυτόν δεν μπορεί παρά να είναι διαφορετική, το ίδιο ισχύει και για τη στάση μας απέναντί του. Η πραγματικότητα όμως είναι πιο πολύπλοκη. Τα χαρακτηριστικά που αποδίδουμε στον "άλλον" δεν είναι πάντοτε και δεν είναι κατ' ανάγκη προϊόντα της παρατήρησης της συμπεριφοράς του. Ακόμα και όταν οι προβλέψεις μας σχετικά με την προσδοκώμενη από τον "άλλον" συμπεριφορά με βάση τις ιδιότητες που του αποδώσαμε διαψεύδονται, δεν διαφοροποιούμε οπωσδήποτε τις υποθέσεις μας για τη "βαθύτερη φύση" του άλλου. Οι παραδοχές και οι πεποιθήσεις μας για τον "άλλον" είναι περισσότερο ιδεολογία και λιγότερο λογικά συμπεράσματα από τη μέχρι τώρα εμπειρία μας (ή εμπειρία άλλων) μαζί του. Άλλωστε η πίστωση του άλλου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά δεν είναι ατομική υπόθεση, αλλά κοινωνική: υπάρχει συναίνεση ως προς το τι είναι ο "άλλος", και η συμμετοχή μας σ' αυτή τη συναίνεση συχνά είναι προϊόν

κομφορμισμού παρά λογική επεξεργασία πληροφοριών.

Δύο από τα χαρακτηριστικά των ορισμών του "άλλου" είναι η αυθεντικότητα μέσα στο χρόνο και η κανονιστική τους διάσταση. Σχετικά με το πρώτο, αρκεί να αναφερθεί ότι η εικόνα του "άλλου" - αυτό που πιστεύεται ότι είναι κάποιος, ως μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας - μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά ως στοιχείο της κοινής γνώσης.¹ Η μεταβίβαση αυτή δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη τη φυσική παρουσία της αντίστοιχης ομάδας μέσα στην κοινότητα όπου ανήκει ο παρατηρητής, ο φορέας δηλαδή των ορισμών. Αρκεί ένα ιστορικά υπαρκτό "επεισόδιο" συνάντησης και συμβίωσης των δύο ομάδων (π.χ. Έλληνες - Γερμανοί) για να επιβεβαιώσει ήδη υπάρχοντες, να τροποποιήσει ή να δημιουργήσει νέους ορισμούς. Ιδιαίτερα σε κλειστές κουλτούρες, στις οποίες η αλλαγή των συστατικών στοιχείων είναι πολύ αργή διαδικασία, οι πιθανότητες διατήρησης της εικόνας για την "ξένη" ομάδα² είναι αρκετά υψηλές. Η μετα-

---

¹ Σύμφωνα με τον A. Schutz ο όρος "κοινή γνώση" αναφέρεται στο σύνολο των παραδοχών για το φυσικό και κοινωνικό κόσμο που διαθέτει κάθε μέλος μιας πολιτισμικής ομάδας και το χρησιμοποιεί στην αντιμετώπιση των καθημερινών περιστάσεων επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης. Χωρίς η σημασία του όρου αυτού να συμπίπτει απόλυτα με εκείνη του όρου "κοινός νους", βρίσκεται πολύ κοντά.

² Για να γίνουν κατανοητές οι σημασίες των όρων "ξένη ομάδα" και "οικεία ομάδα" (οι αντίστοιχοι όροι στη Γερμανική είναι Fremdgruppe και Eigengruppe) είναι απαραίτητο να έχει κανείς υπόψη τη σκηνή της αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε δύο άτομα, που ανήκουν σε αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες. Έστω ότι πρόκειται για τα άτομα X και Ψ που ανήκουν στις ομάδες A και B αντίστοιχα. Από τη σκοπιά του X, η ομάδα A είναι η "οικεία ομάδα", ενώ η ομάδα B η "ξένη ομάδα". Από τη σκοπιά του Ψ, η ομάδα B είναι η "οικεία ομάδα", ενώ η ομάδα A η "ξένη ομάδα". Στην αλληλεπίδραση αυτού του τύπου, αυτό που βιώνει ο ένας ως "οικείο περιβάλλον", βιώνεται από τον απέναντι ως "ξένο περιβάλλον". Εικόνες (ορισμούς) για τον απέναντι έχουν και οι δύο. Έχουν ταυτόχρονα και εικόνες για τον εαυτό τους ως μέλος της "οικείας ομάδας". Η εικόνα του X για τον Ψ, όμως, συνήθως δεν ταυτίζεται με την εικόνα του Ψ για τον εαυτό του, και αντίστροφα. Εάν οι ομάδες A και B βρίσκονται σε μια συγκεκριμένη ιεραρχική σχέση μεταξύ τους (π.χ. γαιοκτήμονες - δούλοι, γηγενείς - λαθρομετανάστες) ή όχι (π.χ. μη-Εβραίοι Γερμανοί πολίτες - Εβραίοι Γερμανοί πολίτες, ελληνικής καταγωγής Αυστραλοί - Αυστραλοί - Αυστραλοί) είναι δευτερεύον ως προς την ύπαρξη "εθνο-ορισμών", όπως θα μπορούσε ίσως κανείς να ονομάσει τις παραδοχές που υπάρχουν σε μια ομάδα και

βίβαση της εικόνας για την "ξένη" ομάδα και η διαχρονική της παρουσία δεν σημαίνει κατ' ανάγκη - και στην πράξη σπάνια σημαίνει - επανάληψη ή πιστή αντιγραφή της εικόνας που διατηρούσε η προγενέστερη γενιά. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι ορισμοί αυτοί για τον "άλλο" λειτουργούν ως πλαίσια για την οργάνωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης στην οποία συμμετέχουν μέλη της "άλλης ομάδας". Εάν οι όροι της αλληλεπίδρασης διαφοροποιηθούν, πράγμα που είναι πολύ πιθανό να συμβεί μέσα στο χρόνο, εκτός αν η κοινότητα που περιλαμβάνει και τις δύο ομάδες είναι άκρως συντηρητική σε επίπεδο όχι μόνο ιδεολογίας, αλλά και τεχνολογίας ή κοινωνικής δομής, είναι αναμενόμενο να διαφοροποιηθεί και η συμμετοχή των εταίρων σ' αυτή. Τούτο έχει ως συνέπεια και τη διαφοροποίηση της εικόνας της "άλλης ομάδας". Ιδιαίτερα όταν οι εικόνες αυτές σχετίζονται με την εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα του "άλλου", όταν δηλαδή πρόκειται για εθνικά ή θρησκευτικά στερεότυπα, μπορούμε να μιλάμε για μια ιστορική εξέλιξη του περιεχομένου του στερεοτύπου: το πλαίσιο παραμένει - κάποια εικόνα για τον "άλλο" κυκλοφορεί πάντοτε στο περιβάλλον της "οικείας ομάδας" - και το περιεχόμενο μπορεί να μεταβάλλεται, άλλοτε με ταχείς, άλλοτε με πολύ αργούς ρυθμούς, καθώς επηρεάζεται από τους μεταβαλλόμενους οικονομικούς, κοινωνικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς όρους της συμβίωσης των αντίστοιχων ομάδων. Γεγονός παραμένει ότι η εικόνα του "άλλου" έχει αντοχή μέσα στο χρόνο. Αυτό εξηγεί και μια ξαφνική έξαρση της ξενοφοβίας ή του ρατσισμού σε περιόδους που ορισμένοι από τους όρους της συμβίωσης μεταβάλλονται (π.χ. δυσμενείς οικονομικές συνθήκες, εθνικισμός, παρακμή πολιτικών συστημάτων, τεχνολογικές εκρήξεις), ενώ στην αμέσως προγενέστερη περίοδο τα στερεότυπα υπήρχαν, αλλά ήταν σε μια λανθάνουσα κατάσταση.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της "εικόνας του άλλου" ως πολιτισμικού στοιχείου είναι η κανονιστική του διάσταση, και με

αφορούν τις ιδιότητες της άλλης ομάδας. Η ιεραρχική σχέση δεν επηρεάζει την ύπαρξη, αλλά το είδος των "εθνο-ορισμών".

αυτό εννοούμε το γεγονός ότι το μέλος μιας ομάδας κατά κάποιον τρόπο προσδοκά δικαιωματικά από τα υπόλοιπα μέλη της ίδιας ομάδας (της "οικείας ομάδας") να έχουν περίπου την ίδια εικόνα για την "ξένη ομάδα". Με αυτή την έννοια κάθε μέλος της ομάδας, μέσα στην οποία κυκλοφορεί και ισχύει κάποιο στερεότυπο, αισθάνεται την πίεση που ασκείται επάνω του εκ μέρους των υπόλοιπων μελών της ομάδας του με τη μορφή θεμιτής προσδοκίας για την αποδοχή της αναγκαιότητας αλλά και της αλήθειας του περιεχομένου του εν λόγω στερεοτύπου. Με άλλα λόγια, το νέο μέλος της ομάδας - το νήπιο και αργότερα το παιδί και ο νέος - δεν αφήνεται απολύτως ελεύθερο και ανεπιβλέπτο να πάρει θέση απέναντι στο στερεότυπο που κυκλοφορεί για τον "άλλον" στην κοινότητα. Αντίθετα, ενθαρρύνεται να υιοθετήσει την εγκυρότητα του στερεοτύπου και αποθαρρύνεται να την αμφισβητήσει. Όταν οι κοινωνικές αυτές πιέσεις ασκούνται από πολλές πλευρές ταυτόχρονα, οι πιθανότητες του νέου να σταθεί κριτικά απέναντι στο στερεότυπο και να το αμφισβητήσει είναι αρκετά περιορισμένες. Από το χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας γνωρίζουμε ότι η τάση του υποκειμένου να ευθυγραμμιστεί με την άποψη της ομάδας, ιδιαίτερα όταν η άποψη αυτή εκφράζεται με απόλυτο τρόπο, είναι πολύ ισχυρή.³ Επίσης γνωρίζουμε από το χώρο της Παιδαγωγικής ότι το παιδί φροντίζει να ανταποκριθεί σε μεγάλο βαθμό στο επίπεδο προσδοκιών που έχει προσδιορίσει ο παιδαγωγός γι' αυτό.⁴ Θα μπορούσε κανείς στο σημείο αυτό να γενικεύσει, λέγοντας ότι στο βαθμό που η εικόνα για κάποιον "άλλο" (το στερεότυπο) αποτελεί στοιχείο του καθημερινού πολιτισμού μιας ομάδας, η στάση κάθε νέου μέλους της ομάδας αυτής - δηλαδή κάθε νηπίου, παιδιού ή εφήβου - διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα της αντίληψης και του χειρισμού των προσδοκιών της ομάδας εκ μέρους του νέου μέλους. Το τελικό προϊόν - αποδοχή, αμφισβήτηση, απόρριψη - θα εξαρτηθεί από το είδος των προσδοκιών, τα περιθώρια κριτικής και αμφισβήτησης που έχει η συγκεκριμένη ομάδα, από τις εμπειρίες του νέου μέλους με άτομα που ανήκουν στην κοινωνική

---

³ Βλ. S. Asch 1976.

⁴ Βλ. Rosenthal και Jacobson 1968.

κατηγορία την οποία το στερεότυπο αφορά, από τους μηχανισμούς ελέγχου που διαθέτει η ομάδα και ενεργοποιεί σε περιπτώσεις μη-συμμορφωτικής συμπεριφοράς, και τέλος από την ίδια την προσωπικότητα του νέου μέλους, και κυρίως την ετοιμότητά του να ενταχθεί στην ομάδα μέσω συμμορφωτικών στρατηγικών ή μέσω στρατηγικών αντίστασης και αντιπαράθεσης.

2.2 Παραδοχές για το κανονικό και την απόκλιση

Όπως αναφέρθηκε ήδη σε άλλο σημείο αυτού του βιβλίου, το στερεότυπο που υπάρχει σε μια ομάδα για τον "άλλο" ως μέλος της "ξένης ομάδας", δεν έχει αυστηρά περιγραφικό χαρακτήρα, αλλά περιλαμβάνει και πλευρές αξιολογικές: μέσα στο στερεότυπο περιέχονται και αξιολογήσεις του "άλλου", οι οποίες όταν είναι και συναισθηματικά φορτισμένες, προκαταλαμβάνοντας έτσι τη γενική διάθεση του υποκειμένου απέναντι στον "άλλο", μορφοποιούνται σε προκατάληψη. Ανεξάρτητα από το τι ορίζεται επίσημα ως κανονικό και τι ως απόκλιση μέσα σε μια πολιτική κοινότητα, κυρίως μέσω των κανόνων του θεσμικού δικαίου, υπάρχουν παράλληλα και πολιτισμικοί κώδικες, μέσα από τους οποίους προσδιορίζεται το κανονικό και η απόκλιση σε όλους τους τομείς της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Είναι περιττό να υπενθυμίσουμε ότι οι θεσμικά προσδιορισμένοι κανόνες, οι οποίοι και περιχαράκωνουν την περιοχή της κανονικής συμπεριφοράς και την αντιδιαστέλλουν απέναντι στην αντικανονική ή αποκλίνουσα, δεν περιλαμβάνουν και δεν θα μπορούσαν θεωρητικά να συμπεριλάβουν εξαντλητικά όλες τις υποπεριπτώσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Ένα παράδειγμα από την περιοχή της ενδυμασίας ίσως κάνει σαφέστερο το επιχείρημα αυτό.

Με εξαίρεση την περίπτωση της παρουσίας γυμνών ατόμων (από μια ηλικία τουλάχιστον και επάνω) σε δημόσιους χώρους, στην κοινωνία μας δεν προσδιορίζεται θεσμικά ο συνδυασμός ενδυμάτων με τα οποία θα αποφασίσει ένα άτομο να παρουσια-

στεί σε δημόσιους χώρους.⁵ Υπάρχει, ωστόσο, ένα πολιτισμικά προσδιορισμένο πλαίσιο, μέσα στο οποίο αναμένεται να κινηθούν οι ενδυματολογικές επιλογές ενός ατόμου, και όταν το πλαίσιο αυτό παραβιάζεται από τις ενδυματολογικές του επιλογές, τα μέλη της κοινότητας - δηλαδή ο καθένας ή σχεδόν ο καθένας⁶ - βιώνουν τη συμπεριφορά αυτή ως αντικανονική. Αν π.χ. ένας (βιολογικά) άντρας στη δική μας κοινωνία αποφασίσει να κάνει μια ενδυματολογική επιλογή στην οποία περιλαμβάνονται γυναικεία ενδύματα, η αίσθηση του τυπικού μέλους της κοινωνίας (αλλιώς: του μέσου πολίτη) είναι ότι το συγκεκριμένο άτομο κάνει κάτι πέραν του κανονικού. Μπορεί το αντικανονικό άλλοτε να εισπράττεται ως αστείο, άλλοτε ως εκκεντρικότητα, άλλοτε ως ανηθικότητα και άλλοτε ως κακογουστιά, αλλά το πρόσωπο που κάθε φορά το προσδιορίζει στα μάτια του παρατηρητή δεν επηρεάζει το ίδιο το βασικό γεγονός της αντικανονικότητας ή της απόκλισης από το αναμενόμενο.

Έχει ιδιαίτερη σημασία να σημειώσουμε ότι σε πολλά αρνητικά στερεότυπα για την "ξένη ομάδα" περιλαμβάνονται και χαρακτηριστικά του άλλου - υπαρκτά ή λογιζόμενα ως υπαρκτά που κρινόμενα από την πολιτισμική σκοπιά του μέλους της "οικείας ομάδας" αποτελούν αποκλίσεις από την ηθική, την τεχνολογική, ή την αισθητική νόρμα της "οικείας ομάδας". Τέτοια χαρακτηριστικά ενδέχεται να αφορούν λ.χ. το διαιτολόγιο της "ξένης ομάδας" (όπως η απαγόρευση του χοιρινού κρέατος σε ορισμένες θρησκευτικές κοινότητες), τη βιολογική, ανατομική του ιδιαιτερότητα, εγγενή ή επίκτητη (όπως το χρώμα της επιδερμίδας, το σχήμα της μύτης ή των χειλέων, η περιτομή), τις σεξουαλικές πρακτικές (ομοφυλοφιλία, παιδεραστία), τις πρα-

---

⁵ Προφανώς υπάρχουν θεσμικά προσδιορισμένοι περιορισμοί στην ελευθερία αυτή για ορισμένους ρόλους και περιστάσεις, αλλά δεν μιλάμε για τις περιπτώσεις αυτές.

⁶ Ο σχετικισμός οφείλεται στο γεγονός ότι οι σύγχρονες κοινωνίες δεν συγκροτούνται από εσωτερικά ομοιογενείς, διαφορετικές ομάδες. Έτσι ο βαθμός αποδοχής ενός πλαισίου, με βάση το οποίο θα κριθεί αν η συμπεριφορά ενός ατόμου κινείται στη σφαίρα του κανονικού ή σ' εκείνη της απόκλισης, δεν είναι ο ίδιος για όλα τα μέλη μιας ομάδας.

πτικές υγιεινής (καθαριότητα, τουαλέτα) και διάφορες άλλες συνήθειες ή πρακτικές.

Είναι εγγενές χαρακτηριστικό κάθε κανονιστικού πλαισίου να μη μπορεί να είναι ανοιχτό για οποιεσδήποτε άλλες πρακτικές, πέραν εκείνων που περιέχει. Η αδυναμία οποιουδήποτε κανονιστικού πλαισίου να ενσωματώσει κάθε άλλη εναλλακτική πρακτική, πέρα από αυτές που το προσδιορίζουν αρχικά, αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για τη δημιουργία ορίων, ουσιαστικά για την επιβίωσή του. Ύπαρξη κανονιστικού πλαισίου για διάφορους τομείς της κοινωνικής αλληλεπίδρασης των μελών μιας ομάδας σημαίνει κατ' ανάγκη ότι μόνον ορισμένου τύπου συμπεριφορές θεωρούνται κανονικές, ενώ οι υπόλοιπες αποκλίνουν. Η αντίληψη μιας συμπεριφοράς ως αποκλίνουσας - με την τεχνολογική, ηθική ή αισθητική έννοια του όρου - ενεργοποιεί στάσεις του υποκειμένου και το προδιαθέτει αρνητικά απέναντι στο υποκείμενο που αποκλίνει.

2.3 Στάσεις απέναντι στο διαφορετικό

Είναι ευνόητο ότι για να μπορέσει κανείς να μιλήσει για στάσεις απέναντι στο διαφορετικό, είναι απαραίτητο να δει την κατηγορία του διαφορετικού. Δεν έχουμε, δηλαδή, τις ίδιες στάσεις του υποκειμένου απέναντι σε συγκεκριμένες συμπεριφορές ή σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του "άλλου" που είναι διαφορετικά από αυτά που κυριαρχούν στην "οικεία ομάδα". Έτσι ενδέχεται το διαφορετικό να είναι π.χ. ένα χαρακτηριστικό ή μια συμπεριφορά που ναι μεν δεν είναι και τόσο συνηθισμένη στην ομάδα του υποκειμένου, χωρίς όμως να είναι και αντικανονική. Ενδέχεται, από την άλλη μεριά να πρόκειται για μια διαφορά, η οποία από τη σκοπιά του υποκειμένου είναι αντικανονική (ανήθικη, αντιαισθητική) σε σύγκριση με τις αναμενόμενες.

Από τη στιγμή που το στερεότυπο έχει, πέρα από την περιγραφική, και μια κανονιστική διάσταση, ο φορέας του έχει την τάση να παίρνει μια αρνητική στάση απέναντι στο διαφορετικό, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό την ισχύ του ορίου ανάμεσα

στο κανονικό και το αποκλίνον, έτσι όπως τα βιώνει το ίδιο το υποκείμενο και η ομάδα στην οποία ανήκει. Εάν κάποιος άτομο, το οποίο έχει δεχθεί ένα πλαίσιο αντίληψης του κοινωνικού και του φυσικού κόσμου που δεν νομιμοποιεί μια συγκεκριμένη συμπεριφορά ή ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό, αποφασίσει να θεωρήσει και αυτό το χαρακτηριστικό ή τη συμπεριφορά ως κανονικά, θα προκαλέσει ένα είδος εσωτερικής γνωστικής σύγκρουσης⁷ και θα οδηγηθεί σε μια δυσάρεστη ψυχική κατάσταση. Είναι σαφές ότι μιλάμε πάντοτε για συμπεριφορές και χαρακτηριστικά σε σχέση με μια περίσταση επικοινωνίας, και όχι απόλυτα. Σπάνια έχει μια συμπεριφορά ή ένα χαρακτηριστικό το ίδιο status στον άξονα της κανονικότητας/απόκλισης σε όλες τις περιστάσεις επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, αφού ό,τι σε μια περίσταση συνιστά αποκλίνουσα συμπεριφορά (εμφάνιση με μαγιό στην αίθουσα διδασκαλίας), στην άλλη συνιστά αναμενόμενη συμπεριφορά (εμφάνιση με μαγιό στην πλαζ). Όταν, συνεπώς, μιλάμε για το "διαφορετικό", έχουμε πάντοτε στο νου μας μια συγκεκριμένη περίσταση επικοινωνίας, τους συνήθεις ρόλους που εμπλέκονται στην αλληλεπίδραση και τις συνήθεις πραγματώσεις αυτών των ρόλων.

Σε μια πολυ-πολιτισμική ή πολυεθνική ή πολυφυλετική κοινότητα ανθρώπων, οι περιοχές αλληλεπίδρασης συνήθως (πάντως όχι κατ' ανάγκη) διχοτομούνται με βάση την πολιτισμική (εθνική, θρησκευτική, φυλετική κλπ.) διαφορά. Ορισμένες περιστάσεις επικοινωνίας, τότε, εντάσσονται αποκλειστικά στο περιβάλλον της "οικείας ομάδας", και οι υπόλοιπες είναι μικτές, με την έννοια ότι οι πρωταγωνιστές της αλληλεπίδρασης ανήκουν σε διαφορετικές ομάδες. Καθώς όμως οι ομάδες (και στο βαθμό που) δεν είναι μεταξύ τους αυστηρά διαχωρισμένες από γεωγραφικής πλευράς, το "σκηνικό" της επικοινωνίας είναι κατά κανόνα ενιαίο. Έτσι π.χ. μπορεί κανείς στο Βερολίνο να παρατηρήσει μικρές ομάδες νέων μουσουλμάνων να μιλούν μεταξύ τους Τουρκικά, καθώς περιμένουν στη στάση το μετρό. Το "σκηνικό" (η στάση του μετρό) είναι ενιαίο, καθώς οι στάσεις του μετρό και γενικά

---

⁷ Βλ. L. Festinger 1964.

το σύστημα συγκοινωνίας δεν διχοτομείται σε μουσουλμανικό και χριστιανικό τομέα. Όμως η περίπτωση της αλληλεπίδρασης ("παρέα φίλων που συζητούν ό,τι συνήθως συζητούν νεαρά άτομα όταν βγαίνουν") είναι σαφώς τοποθετημένη στο περιβάλλον (πολιτισμικό, γλωσσικό κτλ.) της "ξένης ομάδας", αν ο παρατηρητής αυτής της σκηνης ανήκει στην ομάδα των μη-μουσουλμάνων. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις αυτές το "διαφορετικό" είναι ορατό και κατ' ανάγκη οδηγεί τον παρατηρητή (δηλ. το μέλος της άλλης ομάδας) να τοποθετηθεί απέναντί του: εχθρικά, αδιάφορα ή φιλικά.

Λιγότερο ή και καθόλου ορατό είναι το "διαφορετικό", όταν το "σκηνικό" είναι χωρο-χρονικά με τέτοιο τρόπο οργανωμένο, ώστε η περίπτωση επικοινωνίας μέσα στην οποία εκδηλώνεται και εμφανίζεται να είναι μακριά από το βλέμμα του παρατηρητή. Ο περιορισμός του "διαφορετικού" στον ιδιωτικό χώρο ή στο γεωγραφικό γκέτο, με άλλα λόγια ο εξοβελισμός του από τον ενιαίο επικοινωνιακό χώρο, είναι συχνά το αίτημα συντηρητικών έως και ακραία ξενόφοβων ομάδων από το γηγενή πληθυσμό σε χώρες υποδοχής μεταναστών, προσφύγων και άλλων νέων ομάδων. Αντίστοιχη είναι και η απαίτηση για προσαρμογή του "άλλου" στην ενιαία νόρμα συμπεριφοράς και εμφάνισης, όταν η παρουσία του είναι δημόσια. Η πιο συνηθισμένη έκφραση μέσω της οποίας διατυπώνεται αυτή η απαίτηση είναι η πρόταση: "Εδώ είναι ....." ή "Εδώ είμαστε στην .....", στην οποία συμπληρώνεται κάθε φορά το όνομα της χώρας όπου βρίσκονται οι συνομιλητές.

Μολονότι η εχθρική, συγκρατημένη ή πάντως μη-φιλική στάση του μέλους της "οικείας ομάδας" απέναντι στο "διαφορετικό" - ιδιαίτερα όταν αυτό εμφανίζεται σε "ενιαίο σκηνικό", δηλαδή σε δημόσιο χώρο - πολύ συχνά συνδέεται με την ύπαρξη στερεοτύπων και προκαταλήψεων για τον "άλλο", η ανοχή ή και μια εμφανώς ευνοϊκή στάση απέναντι στο "διαφορετικό" δεν είναι πάντοτε εύκολη υπόθεση. Δύο είναι οι βασικές ερμηνείες για την επιφυλακτικότητα του μέλους της "οικείας ομάδας" να δεχθεί ως φυσιολογική τη διαφορά του "άλλου".

Σύμφωνα με την πρώτη, η παρουσία και η δράση του "άλλου" συνιστά από μόνη της διαφοροποίηση του πλαισίου μέσα στο οποίο μέχρι πρόσφατα εκδηλώνονταν σε γενικές γραμμές ορισμένου τύπου συμπεριφορές και όχι άλλες. Η διαφοροποίηση του πλαισίου, το γεγονός δηλαδή ότι στο ίδιο πλαίσιο εκδηλώνονται τώρα και άλλες, νέες συμπεριφορές, βιώνεται από τα μέλη της "οικείας ομάδας" ως απώλεια της γνώριμης εικόνας της πραγματικότητας, ως διατάραξη της γνωστής τάξης πραγμάτων με τη σχετική ανασφάλεια που κάτι τέτοιο παράγει, και τέλος ως αποξένωση από κάτι μέχρι πρόσφατα πολύ οικείο.⁸

Σύμφωνα με τη δεύτερη, η επιφυλακτική, κριτική ή αρνητική στάση απέναντι στο "διαφορετικό" και το φορέα του συνδέεται στενά με το status του διαφορετικού μέσα στον αξιακό κώδικα του παρατηρητή, ο οποίος όμως συμπίπτει σε γενικές γραμμές με τον κώδικα της ομάδας στην οποία ανήκει. Εάν η διαφορά - που από τη σκοπιά του "άλλου" είναι κανονική ή και αυτονόητη συμπεριφορά - ήδη σημασιοδοτείται με αρνητικό πρόσημο από τη σκοπιά του μέλους της "οικείας ομάδας", η ανοχή απέναντί της ή και η φιλική στάση απέναντι στον παραγωγό της θα σήμαινε ταυτόχρονη αντιθετική δισημία μιας και της αυτής συμπεριφοράς και θα οδηγούσε τον παρατηρητή σε κάποια μορφή γνωστικής και συναισθηματικής σύγκρουσης. Ας προσπαθήσουμε π.χ. να αντιληφθούμε πώς αισθάνεται ένας ιερέας σε κάποια παραθαλάσσια κοινότητα της Ηπείρου, όταν πηγαίνοντας με την οικογένειά του για κολύμπι, είναι αναγκασμένος να βιώσει με άμεσο τρόπο μια πολιτισμική διαφορά, η οποία δεν συνίσταται απλώς στο ότι στην ίδια παραλία υπάρχουν και άλλοι λουόμενοι που έχουν διαφορετική εμφάνιση και χρησιμοποιούν διαφορετική γλώσσα, αλλά ταυτόχρονα κάνουν ηλιοθεραπεία ημίγυμνοι ή γυμνοί. Η γύμνια είναι αρνητικά σημασιοδοτημένη στον αξιακό κώδικα της ομάδας που ανήκει ο ιερέας, κάτι περισσότερο, ειδικά στον κώδικα του ιερέα η συμπεριφορά αυτή είναι ιδιαίτερα

---

⁸ Η ερμηνεία αυτή αφορά κυρίως την αντίδραση των αυτοχθόνων απέναντι στην έλευση νέων ομάδων στο γεωγραφικό τους χώρο. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις μεταναστών, οικονομικών φυγάδων, πολιτικών φυγάδων, παραθεριστών, στρατιωτικών δυνάμεων κ.α.

αποκλίνουσα. Όταν η αρνητική στάση του συγκεκριμένου από-μου απέναντι στο γυμνό συνδυαστεί και με την αυτονόητη (από τη σκοπιά του γηγενούς) απαίτηση, οι παραθεριστές όταν αποφασίζουν να έρχονται στη χώρα του, οφείλουν να σέβονται τα "ήθη και έθιμα" (δηλαδή τον πολιτισμικά καθορισμένο ηθικό κώδικα) της χώρας, μια αντίδραση παρεμβατικού τύπου (πλησιάζει τους ημίγυμνους ή γυμνούς παραθεριστές και τους μεταφέρει στα ελληνικά αλλά με σαφήνεια το μήνυμα ότι πρέπει να ντυθούν αμέσως) είναι αναμενόμενη και ερμηνεύσιμη. Το ερμηνευτικό πλαίσιο που έχει ως αφετηρία τη δισημία του διαφορετικού είναι χρήσιμο και για την ερμηνεία (και κατανόηση) εναλλακτικών μορφών αντίδρασης απέναντι στο "διαφορετικό", ειδικότερα για την ερμηνεία μιας όχι απλώς ανεκτικής, αλλά και ενθαρρυντικής στάσης απέναντι στη διαφορά.

Έχει παρατηρηθεί ότι ορισμένα άτομα ή υπο-ομάδες που ανήκουν στην "οικεία ομάδα" εκδηλώνουν ανεκτικές έως και αρκετά φιλικές στάσεις απέναντι στο "διαφορετικό", ιδιαίτερα όταν το "διαφορετικό" σημασιοδοτείται από τη δεσπόζουσα οπτική της "οικείας ομάδας" ως απόκλιση. Το κλειδί για την ερμηνεία μιας τέτοιας στάσης δίνει η θέση των ατόμων ή υποομάδων αυτών στην κοινωνική δομή της "οικείας ομάδας" και ο βαθμός συμμετοχής τους στον πολιτισμό της, κυρίως όμως ο βαθμός αποδοχής του αξιακού κώδικα της "οικείας ομάδας".

Θα μπορούσε κανείς να κάνει μια διαφοροποίηση των ατόμων και των υπο-ομάδων που αντιδρούν θετικά απέναντι στο "διαφορετικό" - όταν αυτό από τη σκοπιά της "οικείας ομάδας" συνιστά απόκλιση - ως προς την αντιμετώπιση του αξιακού κώδικα της "οικείας ομάδας". Υπάρχουν, πρώτον, τα άτομα και οι υποομάδες εκείνες που ρητά αρνούνται να αποδεχθούν τον πολιτισμικά καθορισμένο αξιακό κώδικα, και όντας συνεπείς με τον εαυτό τους, τον παραβιάζουν με τη συμπεριφορά τους, ορισμένες μάλιστα φορές, επιδεικτικά. Στο βαθμό που ο κώδικας αυτός δεν είναι και θεσμικά κατοχυρωμένος, οι κυρώσεις που μπορεί να επισύρει η παραβίασή του κινούνται στο επίπεδο των άτυπων αντιδράσεων των μελών της "οικείας ομάδας" τα οποία αποδέχονται τον κώδικα και δεν ανέχονται τις αποκλίσεις από αυτόν

(κριτική, καταγγελία, επικοινωνιακή αποξένωση, γελοιοποίηση κλπ.). Οι αμφισβητίες έχουν ανάγκη - για την τόνωση του δικού τους προφίλ - από μια διαχωριστική γραμμή απέναντι στο "κατεστημένο", δηλαδή την πλειοψηφία της "οικείας ομάδας" που υιοθετεί και εφαρμόζει τον εν λόγω αξιακό κώδικα. Μια φιλική στάση απέναντι στο "διαφορετικό" εκ μέρους του αμφισβητία λειτουργεί διπλά: επιβεβαιώνει τη διαφορετική σημασιολόγηση της συγκεκριμένης συμπεριφοράς εκ μέρους του αμφισβητία και ταυτόχρονα υπογραμμίζει τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη "μάζα" και στην αμφισβητησιακή ελίτ.

Υπάρχουν, όμως, και άτομα ή υπο-ομάδες της "οικείας ομάδας", που χωρίς να αμφισβητούν ρητά και προγραμματικά τον σχετικό αξιακό κώδικα, αντλούν συγκεκριμένα οφέλη από την παραβίασή του, και έτσι διαμορφώνουν μια στάση ανοχής ή καλυμμένης ενθάρρυνσης απέναντι σε αποκλίνουσες από τον κώδικα συμπεριφορές. Για να μείνουμε στο προηγούμενο παράδειγμα του ιερέα και των γυμνών λουομένων παραθεριστών, εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί μια θετική αντίδραση νεαρών εφήβων στο θέαμα μιας γυμνής γυναίκας που κάνει ηλιοθεραπεία, σε αντιδιαστολή με την αρνητική αντίδραση του ιερέα. Οι αντίθετες στάσεις απέναντι στο "διαφορετικό" δεν οφείλονται στο ότι οι νεαροί έφηβοι έχουν προγραμματικά ταχθεί υπέρ του γυμνού ως κανονικής συμπεριφοράς, ενώ ο ιερέας ως κατ' εξοχήν εκπρόσωπος του κώδικα αξιών της "οικείας ομάδας" αισθάνεται υποχρεωμένος να αντιδράσει αρνητικά, δηλαδή με συνέπεια ως προς τις αρχές του. Η ανοχή ή και ενθαρρυντική στάση των νέων οφείλεται μάλλον στο ότι το "διαφορετικό", όντας παραβίαση του κώδικα αξιών της "οικείας ομάδας", ανταποκρίνεται σε ορισμένες επιθυμίες τους (π.χ. περιέργεια για το γυναικείο σώμα, απόλαυση του γυμνού), η ικανοποίηση των οποίων εμποδίζεται από την εφαρμογή του αξιακού κώδικα της "οικείας ομάδας".

Από τα παραπάνω πρέπει να έγινε σαφές ότι το "διαφορετικό" μπορεί να σημασιολογηθεί με πολλαπλούς τρόπους και ότι η αντίδραση του μέλους της "οικείας ομάδας" απέναντι στο "διαφορετικό" δεν είναι ούτε αυτονόητη, ούτε εύκολα προβλέψιμη. Πέρα από αυτό, σε περιπτώσεις συμβίωσης δύο πολιτι-

σμικά ετερογενών κοινοτήτων στον ίδιο κοινωνικό και γεωγραφικό χώρο, η παρουσίαση του "διαφορετικού" στη συνείδηση των μελών και των δύο ομάδων είναι αμοιβαία, στο βαθμό που βρίσκονται σε ισχύ δύο αξιακά συστήματα και δύο αντίστοιχοι κώδικες συμπεριφοράς, σε κάθε έναν από τους οποίους μια συγκεκριμένη συμπεριφορά σημασιοδοτείται αντιθετικά. Γι' αυτό και το σύνθημα *σεβασμός στη διαφορά ή ανοχή στη διαφορά* ή τέλος *αποδοχή της διαφοράς* μπορεί μεν να λέγεται εύκολα και να είναι εκδήλωση ενός νέου ευρωπαϊκού ανθρωπισμού, δύσκολα όμως υλοποιείται, χωρίς κάποια διάθεση για σύγκλιση ή ενιαιοποίηση των αξιακών κωδίκων.

2.4 Πολιτισμικές πρακτικές διάκρισης

Αναφέρθηκε ήδη σε άλλο σημείο του βιβλίου αυτού ότι οι πρακτικές διάκρισης, ενώ υλοποιούνται πάντοτε από συγκεκριμένα άτομα, δεν έχουν προσωποκεντρικό χαρακτήρα. Δεν είναι δηλαδή απλώς έμπρακτη έκφραση της ατομικής συνείδησης ενός κοινωνικού υποκειμένου, αλλά έχουν κάποιο βαθμό διυποκειμενικότητας, ακόμη και στην περίπτωση που εντοπίζονται σε μια μηδαμινή μειοψηφία, σε μια περιθωριακή ομάδα ανθρώπων. Το γεγονός ότι η μικρή αυτή ομάδα λειτουργεί ως εστία συμπύκνωσης μιας συναίνεσης και μιας αντίστοιχης δεοντολογίας ως προς τη μεταχείριση συγκεκριμένων ατόμων που ανήκουν σε αντίστοιχες κοινωνικές κατηγορίες, είναι δείκτης της συλλογικότητας της διάκρισης - έστω μιας περιορισμένης συλλογικότητας. Όταν η συλλογικότητα αυτή περιλαμβάνει ευρύτερα τμήματα μιας κοινωνίας ή στρατηγικής σημασίας υπο-ομάδες της (π.χ. διανοήση, διαχειριστές των μαζικών μέσων επικοινωνίας, πολιτική και οικονομική ελίτ), τότε μπορούμε να μιλάμε για γενικευμένες πολιτισμικές πρακτικές διάκρισης. Στην περίπτωση αυτή η αποδοχή της διάκρισης, η ανοχή απέναντι στη διάκριση ή η αίσθηση της υποχρέωσης για διάκριση (η κοινωνική διάκριση ως "καθήκον") είναι δεδομένη. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ο ατομικός εκφραστής της διάκρισης στην καθημερινή ζωή - π.χ. ο καταστηματάρχης που δεν επιτρέπει την είσοδο ατόμων που

ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία στο κατάστημά του - αντί να έχει την αίσθηση ότι η συμπεριφορά του είναι κοινωνικά περιθωριακή, ηθικά επιλήψιμη και αισθητικά ξεπερασμένη, έχει αντίθετα τη βεβαιότητα ότι η συμπεριφορά του είναι κοινωνικά αποδεκτή, ότι υφίσταται ευρεία συναίνεση ως προς την ορθότητα της επιλογής του.

Στις σύγχρονες κοινωνίες - και στην ελληνική - οι περισσότερες πρακτικές διάκρισης δεν είναι πλέον θεσμικού χαρακτήρα - με εξαίρεση αυτές που αφορούν άτομα και ομάδες που δεν έχουν το status του Έλληνα πολίτη, καθώς επίσης άτομα ή ομάδες με ειδικά μειωμένο το status του πολίτη όπως οι υπόδικοι, οι οφειλέτες προς το Δημόσιο, οι φυλακισμένοι κ.α. - αλλά πολιτισμικού. Είναι όμως πολύ πιο δύσκολο για τον παρατηρητή να εντοπίσει και να αναλύσει την πολιτισμικού χαρακτήρα διάκριση, καθώς οι όροι για τη δημιουργία της και οι μηχανισμοί για την υλοποίησή της είναι πιο δυσδιάκριτοι σε σύγκριση με τους αντίστοιχους μιας θεσμικά προσδιορισμένης κοινωνικής διάκρισης. Για το λόγο αυτό, και για μια πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου, είναι απαραίτητο να επανέλθουμε στα δομικά συστατικά στοιχεία της συμπεριφοράς ή της πρακτικής που γίνεται αντιληπτή είτε από τους μετέχοντες είτε από τον παρατηρητή ως κοινωνική διάκριση. Ο όρος *κοινωνική διάκριση* χρησιμοποιείται εδώ, όπως και στη μέχρι το σημείο αυτό ανάλυση, με την αρνητική του σημασία, δηλαδή με την έννοια του ρατσισμού.

Για να εμφανιστεί η κοινωνική διάκριση ως "βίωμα" στη συνείδηση τουλάχιστον εκείνου που την υφίσταται, απαιτείται η εξής δομική προϋπόθεση: το εν λόγω άτομο να ανήκει ταυτόχρονα σε δύο κοινωνικές κατηγορίες, από τις οποίες η μια τον νομιμοποιεί για μια συγκεκριμένη μεταχείριση, ενώ η άλλη κάνει ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή αίρει το δικαίωμα αυτό. Στις δεκαετίες του '50 και του '60 στην Ελλάδα κάθε πολίτης που είχε τα τυπικά προσόντα για το διορισμό του στην εκπαίδευση, είχε το δικαίωμα να υποβάλει τα απαραίτητα δικαιολογητικά και να καταλάβει τη θέση, αν και όταν γίνονταν διορισμοί. Μια κατηγορία όμως Ελλήνων πολιτών που ταυτόχρονα ανήκαν - ή αποφασίζονταν ότι ανήκουν - στην κατηγορία "αριστεροί", δεν

μπορούσε να κάνει χρήση του παραπάνω δικαιώματος, όχι επειδή έλειπαν τα τυπικά προσόντα (ως προς αυτά θα μπορούσαν να είναι εξομοιωμένοι με τους υπόλοιπους συμπολίτες τους που επίσης διεκδικούσαν μια θέση στο Δημόσιο), αλλά επειδή ανήκαν στη συγκεκριμένη πολιτική κατηγορία. Η πρώτη ιδιότητα - Έλληνες πολίτες - νομιμοποιεί το εν λόγω δικαίωμα, ενώ η δεύτερη "αριστεροί" - το αίρει. Στη Σοβιετική Ένωση κατά τη διάρκεια του ψυχρού πολέμου η ιδιότητα του σοβιετικού πολίτη έδινε σε κάποιον το δικαίωμα τουλάχιστον να είναι ελεύθερος και βεβαίως να ενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία (όπως εκφραζόταν στο σοσιαλιστικό ιδίωμα η ένταξη στο σύστημα απασχόλησης) με βάση τους κανόνες του παιχνιδιού. Αν όμως το ίδιο άτομο ταυτόχρονα ανήκε - ή εφέρετο ότι ανήκε - στην κατηγορία των "διαφωνούντων", τα δύο μνημονευθέντα δικαιώματα μπορούσαν να αρθούν, με αποτέλεσμα μια διαφορετική μεταχείριση του ατόμου. Αν και τα παραδείγματα αυτά προέρχονται από την περιοχή του θεσμικού ρατσισμού, δηλαδή της κοινωνικής διάκρισης που είναι θεμελιωμένη σε θεσμικού τύπου προδιαγραφές - και γι' αυτό τυπικά νόμιμη - δείχνουν την ουσία του φαινομένου: (α) το υποκείμενο της διάκρισης, (β) το θύμα της, (γ) το γεγονός ότι το θύμα ανήκει ταυτόχρονα σε δύο κοινωνικές κατηγορίες, έχει συνεπώς δύο ιδιότητες από τις οποίες η μία του δίνει κάποιο δικαίωμα (συνήθως είναι η ευρύτερη κατηγορία στην οποία ανήκει), ενώ η άλλη το αναιρεί, και τέλος - και ίσως πιο σημαντικό - (δ) η απόφαση του φορέα της διάκρισης να ευθυγραμμιστεί με τη συγκεκριμένη (θεσμική ή άτυπη) ρύθμιση, έτσι ώστε είτε να μην βιώνει ως αντίφαση ή δίλημμα τις αντιθετικές μεταχειρίσεις που πηγάζουν από τις δύο ιδιότητες του θύματος, είτε εάν τις βιώνει ως αντίφαση, αυτό να μην επηρεάζει τη συμπεριφορά διάκρισης την οποία εκδηλώνει απέναντι στο θύμα της διάκρισης.

Στη μη θεσμικά προσδιορισμένη αλληλεπίδραση της καθημερινής ζωής, η κοινωνική διάκριση δεν έχει τη μορφή άρσης δικαιώματος - αφού το δικαίωμα παραπέμπει σε κάτι θεσμικά ρυθμιζόμενο - αλλά στη ματαίωση προσδοκιών εξ αιτίας της διπλής ταυτότητας του θύματος της κοινωνικής διάκρισης. Από

τον ελληνικό κινηματογράφο της δεκαετίας του '50 και του '60 π.χ. είναι τυπικές οι περιπτώσεις κοινωνικής διάκρισης με τη μορφή της απόρριψης εκ μέρους μιας κυρίας των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, ενός άντρα προερχόμενου από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ως συζύγου, παρά το δυνατό έρωτα ανάμεσά τους. Το θύμα της διάκρισης - ο κοινωνικά ταπεινός εραστής - προσδοκά όπως κάθε άλλο άτομο στη θέση του ("εραστής") ανταπόκριση και ολοκλήρωση της σχέσης μέχρι το γάμο, όμως η προσδοκία αυτή ματαιώνεται, επειδή ο φορέας της διάκρισης βασίζει την τελική του απόφαση στη μία από τις δύο ιδιότητες του θύματος ("εραστής" / "φτωχόπαιδο") και συγκεκριμένα σ' αυτή που είναι ανασταλτική ή περιοριστική για την ολοκλήρωση και τη νομιμοποίηση της συγκεκριμένης σχέσης.

Για να φανεί πόσο ισχυροί είναι οι μηχανισμοί κοινωνικής διάκρισης στην καθημερινή ζωή μιας κοινότητας ανθρώπων, μέσα στην οποία υφίστανται διαχωριστικές γραμμές ως προς το φύλο, τη γλώσσα, το έθνος και τη θρησκεία, αρκεί να αναλογισθούμε ότι σε ορισμένα επαγγελματικά περιβάλλοντα οι γυναίκες παραμένουν ακόμη και σήμερα ανεπιθύμητες, ενώ σε ορισμένα άλλα υπεραντιπροσωπεύονται, ότι η χρήση μιας μειονοτικής γλώσσας είναι ανεπιθύμητη σε περιβάλλοντα που θεωρούνται δημόσιοι χώροι και ότι οι μικτοί γάμοι (γάμος ανάμεσα σε άτομα που προέρχονται από/ανήκουν σε διαφορετικές εθνο-ομάδες) σε πολλές περιπτώσεις είναι ανεπιθύμητοι⁹ και ότι, τέλος, η αλλαγή της θρησκευτικής ταυτότητας από τη σκοπιά της θρησκευτικής ομάδας στην οποία ανήκε πριν από τη θρησκευτική μεταστροφή το άτομο, είναι όχι απλά ανεπιθύμητη

---

⁸ Ο περιορισμός των μικτών γάμων ανήκε παλιότερα - χωρίς και σήμερα να έχει πλήρως εκλείψει η τάση αυτή - στις βασικές στρατηγικές των μεταναστευτικών ομάδων ή των ομάδων της διασποράς (Έλληνες στην Αμερική, Εβραίοι στην Αμερική) για την εξασφάλιση της συνοχής στην ομάδα και την ίδια την αναπαραγωγή της εθνικής γλώσσας και του πολιτισμού της αρχικής ομάδας. Όπως ήταν αναμενόμενο, όμως, η πραγματικότητα των ανθρώπινων σχέσεων δεν ήταν δυνατόν να κινηθεί αποκλειστικά μέσα στο περιοριστικό πλαίσιο μιας εθνικής ενδογαμίας, με αποτέλεσμα τη σταδιακή άνοδο του ποσοστού των μικτών γάμων σε όλες τις χώρες όπου εγκαταστάθηκαν μετανάστες.

αλλά ορίζεται ξεκάθαρα ως πράξη αμαρτωλή αν όχι και ως θρησκευτική προδοσία.

Μια ειδική κατηγορία κοινωνικής διάκρισης η οποία δείχνει ότι το φαινόμενο αυτό είναι αποτέλεσμα μιας βαθιά ριζωμένης προκατάληψης που δεν υποχωρεί ακόμα και όταν το θύμα της διάκρισης ανήκει σε ιεραρχικά ανώτερη κοινωνική βαθμίδα σε σύγκριση με το φορέα της διάκρισης, είναι η δικαιωματική προσδοκία ορισμένων κατηγοριών γονέων της πρώτης γενιάς μεταναστών (κυρίως γονέων με πολύ συντηρητικές θρησκευτικές και πολιτισμικές συνήθειες και ιδέες) να μην συνάψουν τα παιδιά τους - και ιδιαίτερα τα κορίτσια - στενές σχέσεις με συνομήλικους της "ξένης ομάδας". Σε μεταναστευτικούς περίγυρους τα μέλη της "ξένης ομάδας" (αν δει κανείς τον κόσμο από τη σκοπιά του μετανάστη γονέα) έχουν κατά κανόνα υψηλό status σε σύγκριση με τα μέλη της μεταναστευτικής κοινότητας. Επομένως η σύναψη σχέσεων με άτομα που στην κοινωνική κλίμακα καταλαμβάνουν ανώτερη ιεραρχική θέση, θεωρητικά θα έπρεπε να είναι επιθυμητή. Επειδή όμως ο κάτοχος αυτής της ανώτερης ιεραρχικά θέσης ταυτόχρονα έχει και την ιδιότητα του "ξένου", που από τη σκοπιά του μετανάστη γονέα είναι απαγορευτική ως προς τη σύναψη στενών σχέσεων με τα παιδιά του, το πλησίασμα δεν ενθαρρύνεται. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον είδος "σνομπισμού" από τα κάτω, ενδιαφέρον, επειδή ο όρος αυτός και το αντίστοιχο φαινόμενο συνδέονται με την κοινωνική διάκριση που εκφράζεται συνήθως από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες που έχουν την αίσθηση ή τη βεβαιότητα ότι απέχουν πολύ από τους εκτός ομάδας, είτε μορφωτικά, είτε οικονομικά, είτε με άλλον τρόπο, και για να διατηρήσουν την απόσταση αυτή πρέπει να είναι ιδιαίτερα απορριπτικοί και ματαιωτικοί στις πρωτοβουλίες των "άλλων" να συνάψουν φευγαλέες ή μονιμότερες σχέσεις μαζί τους. Ο "σνομπισμός" του μετανάστη είναι αμυντικός, με την έννοια κυρίως της απόκρουσης της αλλοτρίωσης, της πολιτισμικής αποξένωσης. Είναι - όπως και στην περίπτωση του κλασικού σνομπισμού - στρατηγική διατήρησης και αναπαραγωγής της (πολιτισμικής) διαφοράς, από την οποία όμως στρατηγική λείπει η αίσθηση της ανωτερότητας ή της πρωτοπορίας.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι μια κοινωνική διάκριση έχει πολιτισμικό χαρακτήρα, στο βαθμό που ως πρακτική συγκεντρώνει την ευρύτερη συναίνεση της κοινότητας μέσα στην οποία λειτουργεί. Η συναίνεση αυτή - όπως κάθε συναίνεση - γίνεται αντιληπτή από το νέο μέλος της κοινότητας (το παιδί, το νέο, τον έφηβο) ως τυπική απαίτηση για συμμόρφωση τόσο σε επίπεδο νοησιακό, όσο και στην πράξη. Στο βαθμό μάλιστα που μια εξωτερική και γενικευμένη προσδοκία για συμμόρφωση και ευθυγράμμιση με τη δεσπίζουσα οπτική και πρακτική μπορεί να λειτουργήσει και ως μηχανισμός μετατόπισης της ευθύνης που έχει το άτομο για τη de facto συμμόρφωσή του απέναντι στη ρατσιστική προσδοκία του περιβάλλοντος, διευκολύνει την εκ μέρους του αποδοχή του συγκεκριμένου τρόπου αντίληψης και πράξης.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

Στο επόμενο κεφάλαιο περιγράφεται και αναλύεται η σχέση ανάμεσα στο ρατσισμό ως (θεσμική και πολιτισμική) πρακτική και στη δομή της κοινωνίας, στην οικονομία της και στο εκπαιδευτικό της σύστημα. Η εξέταση των τριών αυτών παραμέτρων του ρατσισμού και της κοινωνικής διάκρισης γενικότερα θα δώσει την ευκαιρία να δούμε ορισμένες από τις "ανεξάρτητες μεταβλητές" για την εμφάνιση, την καλλιέργεια και την αναπαραγωγή του φαινομένου αυτού και έμμεσα θα μας οδηγήσει σε ορισμένες από τις προϋποθέσεις για την άμβλυνση ή την εξάλειψή του.

3.1 Κοινωνική διαστρωμάτωση και κοινωνική διάκριση

Με τον όρο *κοινωνική διαστρωμάτωση* γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι τα μέλη μιας κοινωνίας αναγνωρίζουν στον εαυτό τους και τους άλλους κάποιο στίγμα (ή ιεραρχική θέση) στα πλαίσια μιας ιεραρχικής διάταξης των κοινωνικών υποκειμένων. Η βασική παραδοχή είναι προφανώς η παραδοχή της ιεραρχίας, δηλαδή μιας κάθετης διάταξης της κοινωνικής θέσης (status) στην οποία τοποθετούνται τα άτομα, καθώς είναι αδύνατον να ταξινομήσει κανείς ιεραρχικά εντελώς όμοια υποκείμενα. Οι διαφορές αυτές αφορούν συνήθως την κατοχή ή πρόσβαση του υποκειμένου σε επιθυμητά από την κοινωνία αγαθά, όπως υλικός πλούτος, (σπουδαία) καταγωγή, μόρφωση και εξουσία. Οι δείκτες του κοινωνικού status - της θέσης του ατόμου στην ιεραρχική κλίμακα - διαφοροποιούνται ιστορικά και πολιτισμικά, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται τόσο διαχρονικώς όσο και συγχρονικώς εναλλακτικά πρότυπα κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Σε ορισμένες κοινωνίες του παρελθόντος, αλλά και σε μερικές από τις σύγχρονες κοινωνίες, υπήρχε και υπάρχει κάποια συστηματική σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό status του υποκειμένου και στην εθνική, θρησκευτική, γλωσσική ή φυλετική κατηγορία στην οποία ανήκει. Με άλλα λόγια, οι πιθανότητες των ατόμων που διαφοροποιούνται ως προς το φύλο ή τη φυλή, τη θρησκεία, τη γλώσσα ή το έθνος να έχουν ένα συγκεκριμένο κοινω-

νικό status, δεν είναι οι ίδιες. Το γεγονός αυτό από μόνο του δεν είναι σε θέση να εξηγήσει την ασύμμετρη κατανομή των πιθανοτήτων με τις οποίες κάθε μέλος της κοινωνίας αυτής ενδέχεται να έχει το συγκεκριμένο status. Λείπει ένας σημαντικός άγνωστος από την εξίσωση και ο άγνωστος αυτός είναι ο μηχανισμός απόκτησης (ή διανομής) του status, δηλαδή της ιεραρχικής θέσης, στη συγκεκριμένη κοινωνία. Όποιος, πάντως, και αν είναι ο μηχανισμός διανομής και μεταβίβασης status, εάν παρατηρείται μέσα σε μια κοινωνία συστηματική σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό status και σε μια μεταβλητή όπως π.χ. εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα, φύλο ή φυλή, το συμπέρασμα είναι ότι η πρόσβαση ορισμένων μελών της κοινωνίας στον μηχανισμό αυτό ή η χρήση του διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες όσων ανήκουν στην συμπληρωματική κατηγορία.

Εάν σε μια κοινωνία η θέση στην κοινωνική ιεραρχία συνδέεται με κάποια ιδιότητα του ατόμου, διαφορετική από την απόδοση, είναι πολύ πιθανόν να εκδηλωθεί ανοιχτός ρατσισμός στην περίπτωση που για ποικίλους λόγους διαφοροποιηθεί το ισοζύγιο του status υπέρ της ασθενέστερης ομάδας, καθώς μέλη της αρχίζουν και εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις (εκπαίδευση, εμπειρία, τεχνογνωσία) για τη διεκδίκηση και την κατάληψη υψηλότερης θέσης στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Μέσα σε μια τέτοια συγκυρία, άτομα που μέχρι πρόσφατα κατά πάσα πιθανότητα ανήκαν στα κατώτερα ή κατώτατα στρώματα, αλλάζουν θέση και μετακινούνται προς τα πάνω, εξισούμενα ως προς το status με μέλη της κοινωνίας που ανήκουν σε συμπληρωματικές κοινωνικές κατηγορίες. Τέτοια είναι η περίπτωση της κοινωνικής ανόδου των μαύρων σε ορισμένα περιβάλλοντα της βορειοαμερικανικής κοινωνίας, όπως επίσης η κοινωνική κινητικότητα της δεύτερης γενιάς μεταναστών σε όλες σχεδόν τις χώρες υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων. Καθώς η διαφορά status ανάμεσα στις δύο κοινωνικές κατηγορίες (μαύροι/λευκοί, γηγενείς/μετανάστες) μειώνεται και το ισοζύγιο κοινωνικής θέσης μεταβάλλεται υπέρ της ασθενέστερης ομάδας, ενεργοποιούνται μηχανισμοί απόκρουσης και αναχαίτισης της ανοδικής αυτής κινητικότητας, βασικό στοιχείο των οποίων είναι η ένταση της προκατάληψης και οι αποκλεισμοί.

3.2 Ανταγωνισμός και κοινωνικές διακρίσεις

Η σχέση ανάμεσα στον ανταγωνισμό και στις κοινωνικές διακρίσεις αρχίζει στο σημείο όπου η κοινωνική κατηγορία στην οποία ανήκουν οι ανταγωνιστές επηρεάζει τόσο τη διαδικασία του ανταγωνισμού, όσο (και κυρίως αυτό) την έκβασή του. Σε κοινωνίες δυτικού τύπου ο ανταγωνισμός είναι μια θεσμοθετημένη διαδικασία μέσα από την οποία ρυθμίζεται η πρόσβαση σε ποικίλους κοινωνικούς πόρους (απόκτηση εκπαιδευτικών τίτλων, απόκτηση εξουσίας, εξασφάλιση αγοράς για τη διάθεση προϊόντων υλικού ή συμβολικού χαρακτήρα κτλ.). Στον αγώνα για την κατοχύρωση προτεραιότητας σχετικά με την επίτευξη ενός ή περισσότερων από τους προαναφερθέντες στόχους υπάρχουν κανόνες, η τήρηση των οποίων είναι υποχρεωτική και ως τέτοια ελέγχεται από κάποιον ουδέτερο διαιτητή, που συνήθως είναι το κράτος, με τη μία ή την άλλη μορφή (π.χ. ως δικαστική ή νομοθετική εξουσία).

Το πρώτο σημείο επαφής του ανταγωνισμού με την κοινωνική διάκριση αφορά το δικαίωμα συμμετοχής στον "αγώνα": πώς συμπεριφέρεται η κοινωνική κατηγορία του δυνητικού ανταγωνιστή ως προς τη νομιμότητα της συμμετοχής του στο ανταγωνιστικό παιχνίδι; Για ποιες κοινωνικές κατηγορίες είναι ο στίβος τυπικά ανοιχτός και για ποιες τυπικά κλειστός; Η άρση των τυπικών φραγμών που εμποδίζουν τη συμμετοχή μιας κοινωνικής κατηγορίας στο ανταγωνιστικό παιχνίδι είναι το πρώτο και σημαντικό βήμα στην πορεία για την καταπολέμηση κάθε είδους ρατσισμού, αφού ισοδυναμεί με τη νομιμοποίηση της παρουσίας κάθε ενδιαφερόμενου στον ανταγωνιστικό στίβο. Είναι περισσότερο από φανερό ότι η δυνατότητα καθόδου στο στίβο δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και εξίσωση της αφετηρίας ανάμεσα στους ανταγωνιστές. Ανάλογα με τη μορφή του ανταγωνισμού (οικονομικός, εκπαιδευτικός, πολιτικός), ορισμένοι "παίκτες" ξεκινούν από καλύτερη θέση σε σύγκριση με ορισμένους άλλους.¹ Ενδέχεται μά-

---

¹ Έτσι π.χ. στην περίπτωση του οικονομικού ανταγωνισμού, όπου οι "παίκτες" ενδέχεται να ξεκινούν από πολύ διαφορετικές αφετηρίες και να έχουν άνισες

λιστα οι ευνοημένοι ως προς την αφετηρία παίκτες να μην είναι συμμετρικά κατανομημένοι στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες από τις οποίες προέρχεται το σύνολο των ανταγωνιστών. Αν η πιθανότητα που έχει το μέλος της κοινωνικής κατηγορίας Α (π.χ. "λευκός") να έχει καλύτερη αφετηρία στον ανταγωνισμό είναι συστηματικά μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του μέλους της συμπληρωματικής κοινωνικής κατηγορίας (π.χ. "έγχρωμος"), τότε η τυπική δυνατότητα του μέλους της κοινωνικής κατηγορίας Β να συμμετέχει στον ανταγωνισμό τείνει να αναιρεθεί από τη συστηματική διαφοροποίηση ανάμεσα στους δύο ως προς την αφετηρία. Δεδομένου ότι η αφετηρία (π.χ. πλούτος, επιρροή, μόρφωση, κοινωνικές σχέσεις) είναι κάτι μεταβαλλόμενο, η αρχική διαφορά στην αφετηρία μπορεί γρήγορα να αντιστραφεί. Για τους μετανάστες π.χ. κάτι τέτοιο συμβαίνει συστηματικά με τη δεύτερη και την τρίτη γενιά, όπου η γλωσσική και πολιτισμική διαφορά σε σύγκριση με τους αυτόχθονες έχει πλέον υποχωρήσει ή εξαφανιστεί.

Το δεύτερο σημείο επαφής του ανταγωνισμού με την κοινωνική διάκριση είναι οι όροι διεξαγωγής του ανταγωνισμού. Σε έναν "αθλητικά δίκαιο" (fair) ανταγωνισμό το μόνο που επιτρέπεται να διαφέρει είναι οι ικανότητες των ανταγωνιστών, ενώ όλοι οι υπόλοιποι όροι υποτίθεται ότι είναι εξομοιωμένοι. Κινήσεις που προέρχονται από μέλη της "οικείας ομάδας" και στρέφονται ενάντια στην ενιαιότητα των όρων διεξαγωγής του ανταγωνισμού, με το να βελτιώνουν τους όρους διεξαγωγής του "αγώνα" για τα μέλη της δικής τους ομάδας και να κάνουν το αντίθετο για τα μέλη της "ξένης ομάδας", σηματοδοτούν έναν από τους πιο συνηθισμένους και πιο αποκρουστικούς τύπους κοινωνικής διάκρισης. Πυρπολημένα καταστήματα Εβραίων εμπόρων στη Γερμανία πριν την έναρξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, λεηλατημένα ή κατεστραμμένα μπαρ μεταναστών στην Αγγλία ή την Αμερική, είναι εύγλωττα παραδείγματα ρατσιστικής παρέμβασης με στόχο τη διαφοροποίηση των όρων διεξαγωγής

πιθανότητες επιβολής της οικονομικής τους βούλησης, ο ρατσισμός συνδέεται άμεσα με την προώθηση οικονομικών συμφερόντων· βλ. Whaley & Bresette 1994.

του ανταγωνισμού υπέρ κάποιας ομάδας και εναντίον κάποιας άλλης.

Η εμφάνιση του ανταγωνισμού στο προσκήνιο άλλαξε ριζικά την οπτική γωνία από την οποία γίνεται αντιληπτή η κοινωνική διάκριση. Όσο μια κοινωνική κατηγορία βρίσκεται εκτός ανταγωνισμού, η κοινωνική της θέση παραμένει καθηλωμένη στο σημείο που προσδιορίζεται μέσω της ιεραρχικής διάταξης ανάμεσα στην κυρίαρχη και την κυριαρχούμενη ομάδα. Μηχανισμοί βελτίωσης της κοινωνικής θέσης υπάρχουν ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις (π.χ. εξαγορά ενός τίτλου), όμως είναι πολύ σπάνιοι. Ο κανόνας είναι η αποδοχή της θέσης που επιφύλαξε η "μοίρα" στα θύματα της κοινωνικής διάκρισης και εξαίρεση η απόδραση από τη θέση αυτή. Ο ανταγωνισμός αποτελεί στοιχείο της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας και λειτουργεί ως όχημα για την κοινωνική κινητικότητα. Η ίδια η κοινωνική κινητικότητα - η μεσοπρόθεσμη αλλαγή της κοινωνικής θέσης μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας - διαφοροποιεί τη συνήθη εξίσωση ανάμεσα στην κοινωνική θέση ενός ατόμου και την κοινωνική κατηγορία στην οποία αυτό ανήκει (π.χ. "μετανάστης" = "χαμηλό status"). Η διατήρηση της εξίσωσης περνάει μέσα από την αναχαίτιση της κοινωνικής κινητικότητας, περνάει δηλαδή μέσα από τη διαταραχή των όρων του "τίμιου παιχνιδιού".

Ο ανταγωνισμός, όμως, δεν έχει μόνο τη μορφή αγώνα με στόχο την κατάκτηση μιας θέσης στα μεσαία και τα ανώτερα στρώματα. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης έχει τη μορφή διατήρησης του ήδη κεκτημένου status και απόκρουσης του ενδεχόμενου καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας. Υπάρχουν εποχές στις οποίες οι διαθέσιμες θέσεις στο σύστημα απασχόλησης είναι τόσο περιορισμένες, ώστε ο ανταγωνισμός για την κατάληψή τους να μετασχηματίζεται σε αγώνα κοινωνικής επιβίωσης. Μέσα σε τέτοιες συνθήκες δημιουργείται σε άτομα τα οποία ανήκουν στην κοινωνική κατηγορία με καθιερωμένο υψηλότερο status (π.χ. λευκοί, αυτόχθονες) η αίσθηση ότι η "ξένη ομάδα" ευνοείται από το σύστημα απασχόλησης ή ακόμη η αίσθηση ότι άτομα της "ξένης ομάδας" τους κλέβουν τη δουλειά. Έτσι η "ξένη ομάδα" θεωρείται υπεύθυνη για τη δυσμενή θέση στην οποία

βρίσκονται μέλη της "οικείας ομάδας", με αποτέλεσμα να εκδηλώνεται απέναντι στην "ξένη ομάδα" μια συστηματική επιθετικότητα. Η επιθετικότητα αυτή δεν έχει μόνο τη μορφή της κλασικής διάκρισης (π.χ. ο ντόπιος Βερολινέζος που μέχρι τώρα ψώνιζε στο μανάβικο ενός Κούρδου μετανάστη αλλάζει μανάβικο από τη στιγμή που μένει άνεργος),² αλλά ορισμένες φορές παίρνει τη μορφή παράνομης και εγκληματικής βίας (καταστροφή εγκαταστάσεων, πυρπόληση, παλικαρισμοί).

Μια άλλη τυπική περίπτωση όπου η "ξένη ομάδα" γίνεται αποδέκτης επιθετικών μηνυμάτων ή επιθετικών πράξεων εκ μέρους μελών της "οικείας ομάδας" αφορά μια γενικότερη κοινωνική χαλάρωση ή μια μεταβατική περίοδο που συνοδεύεται από σχετική αύξηση της εγκληματικότητας και γενικά της ανοδικής συμπεριφοράς. Η "ξένη ομάδα" φωτογραφίζεται σε τέτοιες περιπτώσεις ως η βασική δεξαμενή των ατόμων που παράγουν την απόκλιση στην κοινωνία και κατά κάποιον τρόπο θεωρείται υπεύθυνη γι' αυτό. Αν παρακολουθήσει κανείς τη χρήση της γλώσσας στις περιγραφές και στις ερμηνείες της παραβατικής συμπεριφοράς, έτσι όπως αυτές προβάλλονται από μέλη της "οικείας ομάδας", θα δει να χρησιμοποιούνται συλλογικά υποκείμενα για να αποδοθεί η ευθύνη: ενώ η ευθύνη για κάποια παραβατική συμπεριφορά βαρραίνει συγκεκριμένα άτομα, στις περιγραφές και τις ερμηνείες των πράξεων αυτών η ευθύνη αποδίδεται συλλογικά στην "ξένη ομάδα". Ακόμη και όταν οι πράξεις προέρχονται από συγκεκριμένα, θεσμικώς προσδιορισμένα πρόσωπα ή ομάδες, πάλι αυτές παρουσιάζονται ως πράξεις της "ξένης

---

² Η καθημερινή επικοινωνία ("ψώνια") ενός ατόμου με κοινωνικό status X με κάποιο άλλο άτομο που επειδή ανήκει σε διαφορετική κοινωνική κατηγορία πιστώνεται με χαμηλότερο status, έχει και τη μορφή της επιβεβαίωσης της κοινωνικής διαφοράς. Μια τέτοια επικοινωνία επιτρέπει στο άτομο που κατά τεκμήριο έχει υψηλότερο status να επιβεβαιώσει την κοινωνική υπεροχή του, ακόμη και αν ο μόνος τομέας πραγματικής διαφοράς είναι η επάρκεια στη γλώσσα της "οικείας ομάδας", όπως συνήθως συμβαίνει σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα. Όταν όμως συμβεί κάτι ταπεινωτικό για το μέλος της "οικείας ομάδας", όπως π.χ. το να μείνει άνεργος, η επικοινωνία με τον μέχρι τώρα συνομιλητή του παίρνει διαφορετικό χαρακτήρα, και μάλιστα αμφισβητησιακό ως προς το πρώην κοινωνικό του status.

ομάδας".³

Στις παραπάνω δύο περιπτώσεις η "ξένη ομάδα" θεωρείται συλλογικά υπεύθυνη για μια δυσάρεστη εμπειρία του ατόμου, χωρίς να υπάρχει κατ' ανάγκη τεκμηρίωση της σχέσης ανάμεσα στη δυσάρεστη εμπειρία που βιώνεται από το άτομο και στη δράση μελών ή και του συνόλου της "ξένης ομάδας". Η επιθετικότητα που εκδηλώνεται μετά από συστηματικές ματαιώσεις, αντί να στρέφεται ενάντια στην πραγματική πηγή της ματαίωσης, στρέφεται ενάντια στην "ξένη ομάδα", η οποία τότε λειτουργεί ως "αποδιοπομπαίος τράγος", ως ο τελικός αποδέκτης της επιθετικότητας των μελών της "οικείας ομάδας". Η μετάθεση της επιθετικότητας από τον πραγματικό της στόχο σε έναν άλλον, άσχετο, συμβαίνει είτε επειδή η πραγματική αιτία της δυσάρεστης εμπειρίας (ματαίωσης) είναι δύσκολο να εντοπισθεί (όπως π.χ. η αιτία μιας οικονομικής κρίσης), είτε επειδή είναι τόσο ισχυρή και τόσο δυσπρόσιτη, που οποιαδήποτε εκδήλωση επίθεσης εναντίον της θα οδηγούσε σε εντελώς αρηνητικά για το υποκείμενο αποτελέσματα. Η "ξένη ομάδα" μπορεί να λειτουργήσει ως υποκατάστατο υπευθύνου, ως στόχος εύκολος να πληγεί και που υποκαθιστά τον πραγματικό αλλά αόρατο ή δυσπρόσιτο στόχο της επίθεσης.⁴

---

³ Ενδεικτική αυτής της τάσης είναι η γλώσσα που χρησιμοποιούν οι διαχειριστές ορισμένων μέσων μαζικής επικοινωνίας σε περιπτώσεις συγκρουσιακών επεισοδίων ανάμεσα σε δύο χώρες. Έτσι π.χ. όταν το 1987 η τουρκική κυβέρνηση έστειλε το πλοίο "Σεισιμά" για ωκεανογραφικές έρευνες σε αμφισβητούμενα ύδατα στο Αιγαίο, μπορούσε να διαβάσει κανείς σε ελληνική εφημερίδα τίτλος ή υπότιτλο σ όπου κυριαρχεί ο "εθνικός πληθυντικός", όπως π.χ. οι παρακάτω:

"Το σχέδιο δράσης: Πώς θα χτυπήσουμε, αν ... " / "Θα τους δώσουμε σκληρό μάθημα" / "Εδώ θέλουν να κάνουν έρευνες οι Τούρκοι" / "Πώς αγνόησαν τη συμφωνία της Βέρνης" / "Διστάζουν οι Τούρκοι" (από την εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 28.3.1987), "Τα μάζεψαν" / "Τι έκοψε τον βήχα των Τούρκων" / "Είμαστε πιο δυνατοί" (από την εφημερίδα ΕΘΝΟΣ, 29.3.1987).

⁴ Οι Simpson & Yinger (1958: 56) γράφουν σχετικά με το πρόβλημα αυτό: "Με άλλα λόγια, μια αιωρούμενη, απροσανατόλιστη εχθρότητα μπορεί να προέρχεται από ματαίωση, όταν το πρόσωπο που είναι η κύρια πηγή της ματαίωσης δεν επιτρέπεται να χτυπηθεί. Συχνά το κοινωνικό περιβάλλον ευνοεί τη μεταφορά της εχθρότητας αυτής σε μέλη μειονοτικών ομάδων". Η λαϊκή έκφραση "του φαίει το

Εάν παρατηρήσει κανείς το λόγο των μελών μιας ομάδας για την "ξένη ομάδα", ιδιαίτερα όταν η σχέση ανάμεσα στις δύο ομάδες είναι βεβαρημένη, θα διαπιστώσει κατά κανόνα μια προσπάθεια θεμελίωσης της προκατάληψης απέναντι στην "ξένη ομάδα" πάνω σε μια λογική της ευθύνης: συνήθως η "ξένη ομάδα" θεωρείται συλλογικά υπεύθυνη για δυσάρεστες εμπειρίες της "οικείας ομάδας", είτε με την ιστορική, είτε με τη συγχρονική έννοια. Ειδικότερα, όταν η "ξένη ομάδα" θεωρείται όχι απλώς υπεύθυνη για δυσάρεστες εμπειρίες, αλλά και κίνδυνος για την ασφάλεια και την ευημερία της "οικείας ομάδας", η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο ομάδες είναι τόσο έντονη, ώστε η σύναψη φιλικών και οικείων σχέσεων ανάμεσα στα μέλη των δύο ομάδων και γενικά η δημιουργία σχέσεων ανάμεσά τους που βασίζονται στην αρχή της εμπιστοσύνης, να γίνονται αντιληπτές ως ύποπτες. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δι-ομαδικών σχέσεων οποιοδήποτε ολίσθημα μέλους της "οικείας ομάδας" εις βάρος κάποιου μέλους της "ξένης ομάδας" τείνει να γίνεται αντιληπτό ως συλλογικό ολίσθημα εναντίον ενός συλλογικού υποκειμένου. Κάθε προσωπική πράξη εύκολα ερμηνεύεται ως χειρονομία συλλογική και πυροδοτεί μια συλλογική αντίδραση. Όταν μάλιστα η αγορά είναι ενιαία και οι ευκαιρίες για εκμετάλλευση ανοιχτές και στις δύο ομάδες, είναι αναμενόμενο να προκύψουν συστηματικές τριβές.

3.3 Εκπαιδευτικό σύστημα και κοινωνικές διακρίσεις

Η σχέση ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στις κοινωνικές διακρίσεις είναι διπλή: πρώτον, το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί να συμβάλει στην κοινωνική διάκριση μέσω της επιλεκτικής του λειτουργίας, δηλαδή με το να κατανέμει τους σχολικούς τίτλους με κριτήριο την κοινωνική κατηγορία των δικαιούχων και όχι αξιοκρατικά. Δεύτερον, το σχολείο ενδέχεται να ευνοεί την κοινωνική διάκριση ως στοιχείο της ιδεολογίας του, είτε της

γομάρι και χτυπάει το σαμάρι" δίνει με εκφραστικό τρόπο τον πυρήνα της φιλοσοφίας του αποδιοπομπαίου τράγου.

επίσημης (αναλυτικά προγράμματα, εγχειρίδια), είτε της ανεπίσημης (οργάνωση τάξεων, διάταξη καθισμάτων, εγγραφές μαθητών).

Όπως συμβαίνει και σε άλλους τομείς όπου ο ρατσισμός είναι ενεργός, έτσι και στην εκπαίδευση οι κοινωνικές διακρίσεις μπορεί να είναι θεσμικά κατοχυρωμένες (θεσμικός ρατσισμός) ή άτυπες (πολιτισμικός ρατσισμός).⁵ Η διάκριση αυτή είναι χρήσιμη, διότι μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε ρατσιστικές συμπεριφορές στην εκπαίδευση, ακόμη και αν το θεσμικό πλαίσιο - και γενικά όλα τα θεσμικώς προσδιοριζόμενα στοιχεία της εκπαιδευτικής διαδικασίας - είναι ουδέτερο, και πάντως όχι ρατσιστικό. Η παρουσία ρατσισμού στην εκπαίδευση παρά την ύπαρξη ενός μη-ρατσιστικού θεσμικού πλαισίου είναι πιθανή για τους εξής λόγους:

Πρώτον, επειδή οι επίσημες ρυθμίσεις ποτέ δεν καλύπτουν - ούτε άλλωστε θα μπορούσαν να το κάνουν - όλες τις λεπτομέρειες της εκπαιδευτικής πράξης, αφήνοντας την "πρωτοβουλία" για την κάλυψη των κενών στους εκπαιδευτικούς και εν μέρει στους μαθητές και τους γονείς. Με τον τρόπο αυτό, φανερά ή άδηλα, μεταφέρονται στερεότυπα, προκαταλήψεις και πρακτικές διάκρισης μέσα στην εκπαίδευση. Ο πιο συχνά εμφανιζόμενος και δύσκολος στην αντιμετώπισή του ρατσισμός που με τον τρόπο αυτόν εισάγεται στην εκπαίδευση, είναι ο ρατσισμός των μαθητών. Ιδιαίτερα όταν ο ρατσισμός αυτός αποτελεί οργανικό στοιχείο στη συγκρότηση ομάδων συνομηλίκων και στη διεκδίκηση και διατήρηση status, δημιουργεί για το εκπαιδευτικό προσωπικό ένα δυσεπίλυτο παιδαγωγικό πρόβλημα.

---

⁵ Ο όρος *πολιτισμικός ρατσισμός* όπως χρησιμοποιείται εδώ δεν έχει την ίδια σημασία με τον όρο *Kulturassismus*, όπως χρησιμοποιείται σε διάφορα κείμενα (βλ. π.χ. Tsiakalos 1983). Ο όρος *Kulturassismus* παραπέμπει στην αξιολόγηση των πολιτισμών και στην παραδοχή της ανωτερότητας ενός πολιτισμού απέναντι στους υπόλοιπους. Ο όρος *πολιτισμικός ρατσισμός* παραπέμπει στις διακρίσεις που γίνονται στην καθημερινή ζωή και που, χωρίς να είναι θεσμικά έγκυρες, υπάρχουν ως γνωρίσματα της πολιτισμικής παράδοσης μιας κοινότητας, κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας (ρατσιστική νοοτροπία, ήθη και έθιμα).

Δεύτερον, επειδή η πραγματικότητα, έτσι όπως εκδηλώνεται καθημερινά με την αλληλεπίδραση των κοινωνικών εταίρων στην εκπαίδευση, όχι μόνον δεν συμπίπτει κατ' ανάγκη με το *ίνδαλμα* ή έτσι όπως αυτό προδιαγράφεται από τις θεσμικές ρυθμίσεις, αλλά αποκλίνει συστηματικά από αυτό. Τούτο ισχύει κατά μείζονα λόγο στα πλαίσια ενός εκπαιδευτικού συστήματος όπου οι μηχανισμοί εποπτείας της λειτουργίας του (και συνεπώς ελέγχου του πραγματικού σε σχέση με το αναμενόμενο) είτε δεν υφίστανται, είτε ενώ υφίστανται δεν λειτουργούν. Σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηριζόμενο από απόκλιση, οι ρατσιστικές πρακτικές εμφανίζονται με τη μορφή παραβίασης ή αγνόησης ρυθμίσεων οι οποίες υποτίθεται ότι εμποδίζουν ή απαγορεύουν τις κοινωνικές διακρίσεις.

Η πιο γνωστή από την ιστορία και πιο κραυγαλέα μορφή θεσμικού εκπαιδευτικού ρατσισμού είναι ο επίσημος αποκλεισμός τμημάτων του πληθυσμού από το εκπαιδευτικό σύστημα, επειδή ανήκουν σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες (π.χ. μαύροι, αλλόθρησκοι, γυναίκες). Έχει σημασία στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι ο αποκλεισμός δεν προκύπτει από το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός ανήκει στις κοινωνικές κατηγορίες όπου ανήκει και *ταυτόχρονα* παρουσιάζει χαμηλή επίδοση ή εκφράζει άρνηση να κάνει χρήση των υπηρεσιών του εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά οφείλεται *αποκλειστικά* στο ότι οι εν λόγω δυνητικοί μαθητές ανήκουν σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες. Πρόκειται για έναν διοικητικό αποκλεισμό και όχι για έναν αποκλεισμό μέσω της χρήσης εσωτερικών εκπαιδευτικών κριτηρίων.⁶ Τέτοιου είδους αποκλεισμοί είναι ανύπαρκτοι

---

⁶ Ο αποκλεισμός π.χ. των 2/3 περίπου από τους υποψήφιους για τα ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας κάθε χρόνο δεν γίνεται αντιληπτός ως εκδήλωση ρατσισμού, παρότι οι κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες ανήκουν οι αποτυχόντες παραμένουν σε γενικές γραμμές σταθερές και είναι λίγο-πολύ συγκεκριμένες. Για τον αποκλεισμό μειονοτήτων από την ανώτατη εκπαίδευση στις ΗΠΑ ως δείκτη ρατσισμού, βλ. Mosqueda et al. 1981. Ορισμένοι ερευνητές (βλ. π.χ. Hammond 1986), θεωρούν το υψηλό ποσοστό διαρροών μαύρων από τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση ως έναν δείκτη ρατσισμού. Στο μέτρο που δεν είναι σαφή τα αίτια αυτών των διαρροών, η απόδοσή τους σε θεσμικού τύπου κοινωνική διάκριση (εκπαιδευτικός ρατσισμός) είναι παρακινδυνευμένη.

στα εκπαιδευτικά συστήματα των περισσότερων χωρών στη σημερινή εποχή και, πάντως, οπωσδήποτε αποτελούν παρελθόν για τα εκπαιδευτικά συστήματα των τεχνολογικά αναπτυγμένων κοινωνιών.

Ο θεσμικός εκπαιδευτικός ρατσισμός ενδέχεται να εμφανίζεται επίσης σε επίπεδο εκπαιδευτικής υποδομής, οργάνωσης και διοίκησης του σχολείου, αναλυτικών προγραμμάτων, σχολικών εγχειριδίων, εκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών, του συστήματος τοποθετήσεων και αποσπάσεων των εκπαιδευτικών, και τέλος στο επίπεδο των παιδαγωγικών πρακτικών.

Όταν οι υλικές συνθήκες πραγμάτωσης της εκπαιδευτικής πράξης για έναν συγκεκριμένο πληθυσμό μαθητών που ανήκουν σε κάποια κοινωνική ομάδα (π.χ. εθνική, θρησκευτική, γλωσσική, πολιτισμική μειονότητα) είναι προγραμματικά υποβαθμισμένες (ακατάλληλα σχολικά κτίρια, ανύπαρκτη υποδομή για την υποστήριξη της διδασκαλίας, κ.α.), το αποτέλεσμα είναι μια υπαρκτή, θεσμικά προσδιορισμένη διάκριση των εκπαιδευτικών υπηρεσιών που προσφέρονται στον εν λόγω μαθητικό πληθυσμό, σε σύγκριση με εκείνες που προσφέρονται στους υπόλοιπους μαθητές της χώρας.

Κοινωνική διάκριση σε επίπεδο οργάνωσης και διοίκησης του σχολείου έχουμε όταν μέσω διοικητικών ρυθμίσεων επιχειρείται και πραγματώνεται η περιχαράκωση συγκεκριμένων ομάδων μαθητών, επειδή αυτοί ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Στα πλαίσια αυτής της διοικητικής πρακτικής π.χ. ενδέχεται να ιδρυθεί και να λειτουργήσει σε μια πόλη ή κοινότητα διπολιτισμική (ή πολυπολιτισμική) μια κατηγορία σχολείων για τους μαθητές της μιας ομάδας, και μια άλλη κατηγορία σχολείων για τους μαθητές της άλλης ομάδας ή των άλλων ομάδων. Κάτι τέτοιο σημαίνει θεσμικό φραγμό στην επικοινωνία και την αλληλεπίδραση μαθητών από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα μέσα στον ίδια σχολικό χώρο, ένα είδος "πολιτισμικής κάθαρσης" σε μικρογραφία. Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της πρακτικής είναι ότι οι πρωτοβουλίες για μια τέτοια ρύθμιση δεν προέρχονται από την κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας, αλλά συνήθως από τους γονείς των μαθητών της δεσπόζουσας ομάδας.

Η απόφαση της διοίκησης να ενδώσει στις πιέσεις της "βάσης" ακολουθεί μια ιδιαίτερη λογική συμβιβασμών σε επίπεδο εκπαίδευσης (π.χ. αποκατάσταση της ηρεμίας) και πολιτικής (περιορισμός του πολιτικού ή κομματικού κόστους), και δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι το εκπαιδευτικό σύστημα σε επίπεδο διοίκησης υιοθετεί το ρατσισμό. Σημαίνει, όμως, οπωσδήποτε ότι δεν υιοθετεί ως αρχή της διοικητικής δράσης την απόκρουση ρατσιστικών αιτημάτων και ότι δέχεται την ικανοποίησή τους, όταν αυτό εξασφαλίζει ορισμένα ανταλλάγματα.

Σε επίπεδο αναλυτικών προγραμμάτων σπάνια παρατηρείται ανοιχτός ρατσισμός, με την έννοια της ρητής επιδίωξης ρατσιστικών διδακτικών στόχων και σκοπών ή την επιλογή ρατσιστικών εκδοχών για την περιγραφή και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, σύγχρονων και διαχρονικών. Αυτό που ανιχνεύεται στα αναλυτικά προγράμματα - και περισσότερο σ' αυτά του παρελθόντος παρά στα σύγχρονα - είναι η στερεοτυπική σκέψη και ο εθνοκεντρισμός.⁷ Η ανοιχτή ή συγκαλυμμένη λ.χ. έμφαση στον εθνικό χαρακτήρα είτε ως προϋπόθεσης είτε ως επιθυμητού αποτελέσματος των παιδαγωγικών πρακτικών στην εκπαίδευση, είναι μια συνηθισμένη πρακτική στο εκπαιδευτικό σύστημα του έθνους-κράτους. Ο εθνοκεντρισμός ως τρόπος σκέψης παραπέμπει σε μια διπλή παραδοχή του (εθνοκεντρικά σκεπτόμενου) υποκειμένου:

- (α) την παραδοχή της ομοιογένειας των ομοεθνών, είτε ως γεγονός είτε ως "προγράμματος",
- (β) την παραδοχή της αναπόδραστης διαφορετικότητας των αλλοεθνών.

---

⁷ Μια από τις μορφές που μπορεί να πάρει ο εθνοκεντρισμός σε πολυπολιτισμικές κοινωνίες είναι π.χ. η αγνόηση της κουλτούρας των μειονοτήτων και η μη-εκπροσώπησή της στα αναλυτικά προγράμματα. Αυτό ενισχύεται σε εκπαιδευτικά συστήματα όπου το αναλυτικό πρόγραμμα λειτουργεί ως όχημα μιας ενιαίας κουλτούρας βλ. Giroux 1992.

Η πρώτη παραδοχή εκφράζεται κλασικά με την έννοια του *εθνικού χαρακτήρα*, μιας πολύ γνώριμης κατηγορίας στην παιδαγωγική σκέψη των συντηρητικών κυρίως Ελλήνων παιδαγωγών,⁸ έννοια που με άλλο γλωσσικό ένδυμα και εν μέρει με διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο απαντά και σε φιλελεύθερους σοσιαλιστές ή μαρξιστές Έλληνες παιδαγωγούς, πάντοτε μέσα από τη φρασεολογία του ελληνικού λαού και της υποτιθέμενης βαθύτερης ψυχосύνθεσής του.⁹ Ο εθνοκεντρισμός δεν εκβάλλει απαραίτητα στην κοινωνική διάκριση, αποτελεί όμως μια πολύ ευνοϊκή προϋπόθεση για μια τέτοια εξέλιξη, κυρίως μέσω της προβολής αρνητικών στερεοτύπων (*εθνικών χαρακτήρων*) άλλων εθνικών ομάδων.¹⁰

Σε επίπεδο εγχειριδίων και γενικά διδακτικού υλικού ισχύουν σε γενικές γραμμές όσα επισημαίνονται στην προηγούμενη παράγραφο. Επειδή όμως τα εγχειρίδια είναι πομποί πολύ πιο συγκεκριμένων για τους μαθητές μηνυμάτων απ' ό,τι τα αναλυτικά προγράμματα, οι προκαταλήψεις και η ενδεχόμενη κοινωνική διάκριση που εκπέμπονται από τα εγχειρίδια είναι μηνύματα πολύ πιο δραστηκά σε σύγκριση με τις αφηρημένες διατυπώσεις των αναλυτικών προγραμμάτων, οι οποίες δεν φτάνουν ποτέ στους μαθητές και είναι πολύ αμφίβολο πόσο φτάνουν και στους εκπαιδευτικούς. Είναι η αμεσότητα των εγχειριδίων που τα καθιστά διδακτικά μέσα με στρατηγική σημασία, ιδιαίτερα σε ένα εγχειριδιοκεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα όπως το ελληνικό, όπου η πίεση για αναπαραγωγή του κειμένου του εγχειριδίου είναι εξοντωτική.¹¹ Παιδαγωγικές έρευνες που έχουν διενεργηθεί

---

⁸ Γκότοβος 1986.

⁹ Βλ. Γκότοβος 1986: 60 κ.ε. Βλ. επίσης Γκότοβος 1991: 146.

¹⁰ Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους το αίτημα μιας αντι-ρατσιστικής εκπαίδευσης περνά ουσιαστικά μέσα από την αλλαγή των αναλυτικών προγραμμάτων, τόσο με την έννοια της απόκρουσης του εθνοκεντρισμού, όσο και με την έννοια της ενσωμάτωσης στο πρόγραμμα ειδικών εννοτήτων γύρω από την εθνική ταυτότητα, την πολυ-πολιτισμική κοινωνία, τη διαπολιτισμική αλληλεπίδραση κ.α. Βλ. Vincent 1992, Yonke 1991, Ravitsch 1989.

¹¹ Για τα ελληνικά δεδομένα βλ. Άχλης 1983· για δεδομένα στο διεθνή χώρο βλ. Jansen 1987.

την τελευταία περίοδο με επίκεντρο τον εθνικοκεντρισμό των εγχειριδίων, και ειδικότερα την απεικόνιση του "εθνικού άλλου" μέσα από τα εγχειρίδια, έδειξαν ότι η τάση για στερεοτυπική παρουσίαση του "άλλου" τόσο σε διαχρονικό όσο και σε συγχρονικό επίπεδο, είναι αρκετά ισχυρή.¹² Υπάρχει, όμως, ένα πρόσθετο σημείο το οποίο πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το εγχειρίδιο (είναι κυρίως στα εγχειρίδια στα γλωσσικά μαθήματα, την Ιστορία και τη Γεωγραφία) ως πομπό εθνικών στερεοτύπων και εθνικής προκατάληψης: το γεγονός ότι ο εθνικοκεντρισμός του εγχειριδίου έχει την επιστημότητα του θεσμού μέσα στον οποίο λειτουργεί. Η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική διάκριση και την εξουσία έχει επισημανθεί πολύ συχνά στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας.¹³ Ένα στερεότυπο ή μία προκατάληψη που υιοθετείται και από το φορέα πολιτικής ή άλλης εξουσίας (π.χ. εκκλησία, διάνοηση, μέσα επικοινωνίας) αποκτά κατά κάποιον τρόπο τη σφραγίδα της νομιμότητας, "εγκρίνεται" σε ιεραρχικά ανώτερο επίπεδο και το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνευθεί από το φορέα του ως επιβεβαίωση της ορθότητάς του.

Οι οργανισμοί που είναι επιφορτισμένοι με την κατάρτιση (αρχική ή ενδο-υπηρεσιακή) των εκπαιδευτικών ενδέχεται να είναι χώροι καλλιέργειας στερεοτύπων και προκατάληψης, στο βαθμό που (α) το προσωπικό τους και τα προγράμματα κατάρτισης δεν ανταποκρίνονται σε σύγχρονα κριτήρια και προδιαγραφές, (β) οι δυνατότητες θεσμικού ελέγχου ή αλλαγής είναι περιορισμένες λόγω της ιδιομορφίας του χώρου (π.χ. Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα με εκτεταμένη αυτονομία). Όπως και με την περίπτωση των εγχειριδίων, έτσι κι εδώ, η στερεοτυπική σκέψη και οι προκαταλήψεις που εκπέμπονται με ευθύνη και πρωτοβουλία των οργανισμών κατάρτισης των εκπαιδευτικών αποκτούν μια ιδιαίτερη σημασία, λόγω του θεσμικού χαρακτήρα των χώρων αυτών. Η σχέση ανάμεσα στους καταρτιζόμενους

---

¹² P. Secord, & C. Backman: *Sozialpsychologie*, Frankfurt am Main 1976: 213 κ.ε.

¹³ Η αγνόηση ή ο προγραμματικός αποκλεισμός της γλώσσας μιας ομάδας μαθητών σε επίπεδο σχολικών εγχειριδίων και διδακτικών πρακτικών συνιστά π.χ. έναν κλασικό δείκτη κοινωνικής διάκρισης στην περιοχή της γλώσσας. Για το θέμα αυτό βλ. Searle 1992.

εκπαιδευτικούς και τους πομπούς της προκατάληψης είναι σχέση ιεραρχική, στα πλαίσια της οποίας το μήνυμα του εκπαιδευτή (καθηγητή, επιμορφωτή) διεκδικεί εκ προοιμίου εγκυρότητα. Ακόμη όμως και αν αγνοήσει κανείς μια πιθανή ενεργή συμβολή των χώρων κατάρτισης των εκπαιδευτικών στην παραγωγή στερεοτυπικής σκέψης και προκατάληψης και μείνει μόνο στην απουσία αντιρατσιστικών στοιχείων από τα σχετικά προγράμματα σπουδών, μπορεί να αντιληφθεί τη μεγάλη σπουδαιότητα των παιδαγωγικών αυτών περιβαλλόντων για την αντιμετώπιση του ρατσισμού στην εκπαίδευση.¹⁴

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η διοίκηση της εκπαίδευσης είναι η τοποθέτηση εκπαιδευτικών σε περιοχές που θεωρούνται "δύσκολες", είτε επειδή οι μαθητές ανήκουν σε κοινωνικές κατηγορίες των οποίων η σχέση με το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι συνεχής (π.χ. παλινοσούντες, Τσιγγάνοι, αλλόθρησκοι), είτε επειδή το συγκεκριμένο σχολείο είναι γεωγραφικά απομακρυσμένο και απομονωμένο ή και για άλλους λόγους. Σε τέτοιες περιπτώσεις η διοίκηση, καθώς αντιμετωπίζει την άρνηση ή τουλάχιστον την αντίσταση του τυπικού εκπαιδευτικού να αναλάβει παρόμοια αποστολή, λύνει το πρόβλημα κάνοντας χρήση κάποιας ενδο-εκπαιδευτικής ιεραρχίας η οποία "γεννά" προτεραιότητες ως προς την ανάληψη αυτών των δύσκολων αποστολών. Εκπαιδευτικοί με λίγα χρόνια υπηρεσίας, χωρίς μόνιμη εργασιακή σχέση κλπ. είναι συνήθως εκείνοι που αναλαμβάνουν κατ' ανάγκη παρόμοιες αποστολές. Το αποτέλεσμα αυτής της διοικητικής λογικής είναι συνήθως η τοποθέτηση ή απόσπαση εκπαιδευτικών με μειωμένα προσόντα ή μειωμένη απόδοση για την προσφορά εκπαιδευτικών υπηρεσιών σε ειδικές κατηγορίες μαθητών. Στο βαθμό που οι κινήσεις της διοίκησης καλύπτονται θεσμικά, έχουμε την περίπτωση μιας θεσμικά προστατευόμενης κοινωνικής διάκρισης μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα. Στο βαθμό που οι κινήσεις της διοίκησης αποτελούν παραβίαση των θεσμικών προδιαγραφών, έχουμε την περίπτωση μιας de facto

---

¹⁴ Για τη σημασία της ενσωμάτωσης μιας νέας σχετικά με την καταπολέμηση της κοινωνικής διάκρισης θεματολογίας στα προγράμματα σπουδών των σχολών κατάρτισης εκπαιδευτικών βλ. King 1986, Μάρκου 1995.

κοινωνικής διάκρισης στην εκπαίδευση, παρά την αντίθετη θεσμική προδιαγραφή.

Σε επίπεδο, τέλος, παιδαγωγικών πρακτικών υπάρχουν θεωρητικά πολλές δυνατότητες υλοποίησης σεναρίων κοινωνικής διάκρισης: από τη συστηματική αγνόηση έως τη συστηματική παρενόχληση μαθητών με συγκεκριμένη κοινωνική ταυτότητα εκ μέρους του συνόλου (εκπαιδευτικοί, μαθητές) είναι δυνατόν να ανιχνεύσει κανείς μια σειρά από πρακτικές κοινωνικής διάκρισης.¹⁵ Ένα παράδειγμα από τους δυο προαναφερθέντες τύπους κοινωνικής διάκρισης μέσα στο σχολείο μπορεί να οριοθετήσει την αγνόηση και την παρενόχληση ως μορφές κοινωνικής διάκρισης. Μπορούμε π.χ. να φανταστούμε έναν εκπαιδευτικό να αγνοεί συστηματικά τις προσπάθειες ενός μαθητή (ή και περισσότερων), που ανήκει σε μια ανεπιθύμητη για τον εκπαιδευτικό κοινωνική κατηγορία, να συμμετάσχει στα δρώμενα του σχολείου: δεν του αναθέτει ποτέ κάποιο ρόλο, παρότι ο συγκεκριμένος μαθητής το επιδιώκει και το δείχνει με σαφήνεια, δεν του δίνει το λόγο όταν ο μαθητής τον ζητήσει προκειμένου να συμβάλει στο μάθημα, δεν τον κοιτάει, σαν να έλειπε από την τάξη. Επίσης, μπορούμε αντίθετα να φανταστούμε έναν εκπαιδευτικό να απευθύνει με συστηματικό τρόπο αρνητικά μηνύματα στο συγκεκριμένο μαθητή, είτε θεωρώντας τον πάντοτε ύποπτο για κάθε ανοησία που γίνεται στην τάξη, είτε αξιολογώντας δημόσια τις ικανότητές του, είτε ερμηνεύοντας επίσης δημόσια τις χαμηλές του επιδόσεις, είτε σχολιάζοντας συνήθειές του.

Στο βαθμό που ο ρόλος του δασκάλου σε επίπεδο διδακτικής πρακτικής δεν είναι και δεν μπορεί να είναι θεσμικά προσδιορισμένος μέχρι και τις τελευταίες λεπτομέρειες, παρόμοιες με τις προαναφερθείσες πρακτικές δεν αποτελούν με την τυπική έννοια αποκλίσεις από τον προδιαγεγραμμένο ρόλο του εκπαιδευτικού. Στην πραγματικότητα του διδασκαλικού ρόλου παρεμβάλλονται πάντοτε στοιχεία της "προσωπικής κουλτούρας" του εκπαιδευτικού,

---

¹⁵ Κοινωνική διάκριση σε επίπεδο παιδαγωγικών πρακτικών ή παιδαγωγικής επικοινωνίας είναι ανιχνεύσιμη όχι μόνο στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια, αλλά ακόμη και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Bork 1984, Huffman 1991).

πέρα από τα στοιχεία της "θεσμικής κουλτούρας" του εκπαιδευτικού οργανισμού. Με αυτή την έννοια κάθε πραγμάτωση του εκπαιδευτικού ρόλου, κάθε θεσμική παιδαγωγική σχέση, ενδέχεται να φέρει στο προσκήνιο την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση. Η ευαισθησία απέναντι σ' αυτό το ενδεχόμενο επιβάλλεται και για έναν ακόμη λόγο: οι πληροφορίες που διαθέτουμε και που μπορούμε να διαθέτουμε για το πώς ακριβώς υλοποιείται ο διδασκαλικός ρόλος είναι πολύ περιορισμένες για δύο λόγους: πρώτον, επειδή τα σχολεία είναι κλειστά συστήματα, χώροι αφιλόξενοι σε δυναμικούς παρατηρητές, ιδιαίτερα όταν έχουν κάτι να αποκρύψουν, και δεύτερον, επειδή οι εσωτερικοί μηχανισμοί άντλησης και επεξεργασίας πληροφοριών στα πλαίσια της ανατροφοδότησης του συστήματος είναι ανύπαρκτοι ή αναποτελεσματικοί - τουλάχιστον στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Παράλληλα με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις θεσμικού ρατσισμού στο χώρο της εκπαίδευσης έχουμε στον ίδιο χώρο άτυπες μορφές διάκρισης, ορισμένες από τις οποίες συγκροτούν σαφείς αποκλίσεις από συγκεκριμένες θεσμικές ρυθμίσεις, ενώ ορισμένες κινούνται σε μια "ουδέτερη" περιοχή.¹⁶ Διδασκαλικές πρακτικές που συνιστούν άτυπη κοινωνική διάκριση θεωρητικά ενδέχεται να αφορούν οποιαδήποτε πτυχή της σχολικής αλληλεπίδρασης. Υπάρχουν όμως δύο κεντρικές περιοχές στις οποίες συνήθως επικεντρώνονται: η παροχή των ευκαιριών και η αξιολόγηση της επίδοσης.

Η δυνατότητα κάθε μαθητή να (απο)δείξει ότι ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του δασκάλου (και του σχολείου ευρύτερα) αποτελεί αγαθό ή κεφάλαιο που ουσιαστικά το διαχειρίζεται ο δάσκαλος, καθώς αυτός ελέγχει την παιδαγωγική αλληλεπίδραση, τουλάχιστον ως προς την τυπική της πλευρά. Θεωρητικά ο εκπαιδευτικός έχει παιδαγωγική (αν όχι και θεσμική) υποχρέωση να διαχειρίζεται το αγαθό αυτό με δίκαιο τρόπο. Στην πράξη όμως δεν αποκλείεται μια συστηματική άρνηση αυτής της δυνατότητας σε κάποιον ή κάποιους μαθητές, εξ αιτίας της κοινωνι-

---

16 Πρόκειται για πρακτικές που ούτε απαγορεύονται ρητά, ούτε πάλι ρητά επιτρέπονται.

κής τους ταυτότητας.¹⁷ Σε μια τέτοια περίπτωση το θύμα της κοινωνικής διάκρισης χάνει, χωρίς να ευθύνεται το ίδιο γι αυτό, ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία του ανταγωνισμού μέσα στην τάξη: τη δυνατότητα διαμόρφωσης της σχετικής του αξίας ως μαθητή μέσω της δημοσιοποίησης των προσόντων του. Η υποκειμενική του αξία δεν μεταφράζεται σε κοινωνική αξία, σε αξία που να αναγνωρίζεται από τους συμμαθητές και τον εκπαιδευτικό.

Η αξιολόγηση της επίδοσης υποτίθεται ότι είναι συγκριτική μέτρηση του βαθμού στον οποίο ένας μαθητής μέσω της συμμετοχής του στις εκδηλώσεις του σχολείου (διδασκαλία, διαγωνίσματα) προσεγγίζει και ανταποκρίνεται στις μαθησιακές απαιτήσεις του σχολείου. Η κοινωνική του καταγωγή, το δίκτυο των σχέσεων μέσα στο οποίο εντάσσονται οι γονείς του, η προσωπική του σχέση με τον εκπαιδευτικό που τον αξιολογεί (συμπάθεια / αντιπάθεια), τα φυσικά του χαρακτηριστικά, η πολιτική του πεποίθηση, το θρήσκευμά του, το φύλο του δεν λαμβάνονται και δεν πρέπει θεσμικά να λαμβάνονται υπόψη στην αξιολόγηση, εάν αυτή παραμένει αξιολόγηση της επίδοσης.¹⁸ Στο βαθμό που ο

---

¹⁷ Για τον περιορισμό των ευκαιριών στην εκπαίδευση ως δείκτη κοινωνικής διάκρισης βλ. Vilanneva 1993.

¹⁸ Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά σε μια συχνή παρεξήγηση ή παρανόηση ορισμένων κοινωνιολογικών θεωριών γύρω από τη διαφοροποίηση της επίδοσης των μαθητών και τη σχέση ανάμεσα στη σχολική επίδοση και στην κοινωνική προέλευση. Έρευνες που έχουν γίνει στον βορειοαμερικανικό και στον ευρωπαϊκό χώρο (βλ. Φραγκουδάκη 1985), αλλά και στον ελληνικό (βλ. Παπακωνσταντίνου 1981, Μυλωνάς 1982), δείχνουν μια συστηματική σχέση ανάμεσα σε χαμηλές επιδόσεις (ή χαμηλής αξίας σχολικούς τίτλους) και σε προέλευση από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς επίσης ανάμεσα σε υψηλές επιδόσεις (υψηλής αξίας σχολικούς τίτλους) και μεσαία ή ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Υπάρχουν διάφορες υποθέσεις με βάση τις οποίες ερμηνεύεται αυτό το φαινόμενο (υπόθεση του γλωσσικού ελλείμματος, υπόθεση του διαφορετικού πολιτισμικού κεφαλαίου, υπόθεση της διαφορετικής παιδαγωγικής μεταχείρισης, υπόθεση του εξωσχολικού υποστηρικτικού περιβάλλοντος, και τέλος, η υπόθεση της διαφορετικής νοημοσύνης). Σε όλες αυτές τις υποθέσεις η χαμηλή ή η υψηλή επίδοση ερμηνεύεται με βάση κάποια "αίτια" (ή ομάδα αιτίων), πάντως δεν αμφισβητείται η παρουσία της. Η διαφοροποίηση των επιδόσεων ανάμεσα στους μαθητές ως γεγονός δεν αμφισβητείται. Σε ορισμένες όμως παρερμηνείες ή παρανοήσεις των

εκπαιδευτικός έμμεσα ή άμεσα επηρεάζεται από μία ή περισσότερες από τις μνημονευθείσες ιδιότητες του μαθητή κατά την αξιολόγηση, έχουμε μπροστά μας μια καθαρή περίπτωση κοινωνικής διάκρισης. Εξυπακούεται ότι κάτι τέτοιο συνιστά παραβίαση στοιχειωδών θεσμικών υποχρεώσεων του εκπαιδευτικού, καθώς οι δείκτες της επίδοσης είναι σαφώς προσδιορισμένοι και δεν έχουν καμιά σχέση με τις άλλες ιδιότητες του μαθητή. Πέρα όμως από αυτό, η αξιολόγηση της επίδοσης που δεν είναι βασισμένη στους κλασικούς δείκτες της επίδοσης, αλλά σε αλλότριους (π.χ. κοινωνική ταυτότητα, φιλική σχέση, οικονομικό συμφέρον), εάν γίνει αντιληπτή από το θύμα, οδηγεί στην καταστροφή της παιδαγωγικής σχέσης, η οποία πλέον εκφυλίζεται σε μια σχέση εξαπάτησης και εκβιασμού.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις για τη σχέση ανάμεσα στο εκπαιδευτικό σύστημα και στις κοινωνικές διακρίσεις, μπορούμε να πούμε ότι ο χώρος της εκπαίδευσης είναι ένας από τους πιο ευαίσθητους και ευάλωτους στο ρατσισμό, θεσμικό και άτυπο.

θεωριών αντών - και ιδιαίτερα των υποθέσεων του P. Bourdieu - από απρόσεκτους αναγνώστες τους, η κατάσταση εμφανίζεται πολύ διαφορετική: οι εκπαιδευτικοί, λένε, στην ουσία αξιολογούν την κοινωνική προέλευση των μαθητών τους, αφού υπάρχει ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στην επίδοση και την κοινωνική προέλευση. Αξιολογώ την κοινωνική προέλευση των μαθητών μου, όμως, σημαίνει ότι συστηματικά κάνω κοινωνικές διακρίσεις - ρατσισμό - στο σχολείο, επιφυλάσσοντας επιβραβεύσεις για τους μαθητές μιας κοινωνικής κατηγορίας και ματαιώσεις για τους μαθητές της άλλης. Πέρα από το ότι μια τέτοια εκδοχή κοινωνιολογικών θεωριών για την ερμηνεία της διαφορετικής επίδοσης είναι προφανώς εσφαλμένη, όταν διατυπώνεται από πρόσωπα τα οποία οι (ακροατές τους) εκπαιδευτικοί πιστώνουν με επιστημονικό κύρος, μπορούν να οδηγήσουν τους τελευταίους σε αυτο-ενοχοποίηση, στο βαθμό που αυτοί θα ερμηνεύσουν τις καθημερινές τους πρακτικές αξιολόγησης μέσα από το νέο φίλτρο και θα αναθεωρήσουν την μέχρι τότε πεποίθησή τους ότι αξιολογούν την επίδοση με βάση κλασικούς δείκτες ανταπόκρισης των μαθητών στις απαιτήσεις του σχολείου, αντικαθιστώντας την με τη νέα σοφία ότι αυτό που "πραγματικά" κάνουν είναι να αξιολογούν την κοινωνική προέλευση των μαθητών. Μια τέτοια ετερο- ή αυτο-ενοχοποίηση των εκπαιδευτικών για ρατσισμό το μόνο που είναι βέβαιο ότι πετυχαίνει είναι να "αποστιγματίσει" το ρατσισμό.

Στο βαθμό μάλιστα που το εκπαιδευτικό σύστημα μιας χώρας, πέρα από την κλασική παιδαγωγική λειτουργία (μάθηση, κοινωνικοποίηση), αναλαμβάνει και διεκπεραιώνει πρόσθετες λειτουργίες, όπως η διανεμητική, η εκπαίδευση αποδεικνύεται ένας στρατηγικής σημασίας χώρος για την αντιμετώπιση της κοινωνικής διάκρισης, τόσο σε επίπεδο ιδεολογικό, όσο και σε επίπεδο σχολικών τίτλων.

3.4 Πολυεθνικές κοινωνίες και κοινωνικές διακρίσεις

Πολυεθνική ονομάζεται μια κοινωνία όταν τα μέλη της για ιστορικούς πρωτίστως λόγους, διαφοροποιούνται είτε γλωσσικά, είτε εθνικά, είτε φυλετικά, είτε θρησκευτικά, είτε μέσω κάποιου συνδυασμού των παραπάνω, έτσι ώστε στη συνείδηση των μελών να υφίστανται διαχωριστικές γραμμές γλώσσας, έθνους, φυλής, θρησκείας κλπ., με βάση τις οποίες αντιλαμβάνονται και τοποθετούν τον εαυτό τους και τους "άλλους". Βασική συνθήκη για να ονομάζεται μια κοινωνία πολυεθνική είναι η μακροπρόθεσμη διαμονή και αλληλεπίδραση των διαφορετικών ομάδων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και η συμβίωσή τους, ανεξάρτητα από τη μορφή που αυτή ενδέχεται να έχει. Αν δει κανείς το θέμα ιστορικά, η πολυεθνική κοινωνία υπήρξε ο κανόνας στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου, και πάντως στην ιστορία του ευρωπαϊκού χώρου. Όλες οι μεγάλες αυτοκρατορίες - ρωμαϊκή, αλεξανδρινή, βυζαντινή, οθωμανική, φραγκική, γερμανική, ρωσική - ήταν πολυεθνικές, τουλάχιστον από πλευράς γλώσσας, θρησκείας και εθνότητας.

Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη μελέτη μιας πολυεθνικής κοινωνίας από τη σκοπιά των κοινωνικών διακρίσεων είναι η σχέση ανάμεσα στις διαχωριστικές γραμμές, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω, και στην κατανομή εργασίας, δεδομένου ότι κάθε κοινωνία, ανεξάρτητα από το αν είναι πολυεθνική ή όχι, σε κάθε ιστορική της φάση χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο μοντέλο κατανομής εργασίας. Ανάλογα με την οικονομία της συγκεκριμένης κοινωνίας, ενδέχεται ορισμένες από τις

διαχωριστικές γραμμές σε επίπεδο εθνότητας, γλώσσας, θρησκείας ή φυλής να συμπίπτουν εν μέρει ή ολικά με διαχωριστικές γραμμές στο επίπεδο της κατανομής της εργασίας. Στις σύγχρονες πολυεθνικές κοινωνίες σε επίπεδο κράτους, η θέση των ατόμων στο σύστημα απασχόλησης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και την ιεραρχική θέση τους στα πλαίσια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Σε ορισμένες κοινωνίες συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες χαρακτηρίζονται είτε από τη συστηματική τοποθέτησή τους σε μια περιοχή του συστήματος κατανομής εργασίας (π.χ. ανειδίκευτοι εργάτες), είτε από τον έλεγχο μιας συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας, εποχιακής (π.χ. διακίνηση πωροκοιμητικών) ή μόνιμης (διακίνηση υφασμάτων, επίπλων).

Πέρα από την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών στα πλαίσια μιας πολυεθνικής κοινωνίας, στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας αναπτύσσονται *λόγοι* με αναφορά την "άλλη ομάδα" (ή τις "άλλες ομάδες"). Οι λόγοι (discourses) αυτοί αποτελούν τους σημαντικότερους επικοινωνιακούς μηχανισμούς συντήρησης και αναπαραγωγής των ιστορικά καθορισμένων στερεοτύπων και προκαταλήψεων που υφίστανται και κυκλοφορούν μέσα σε μια πολυεθνική κοινωνία, και με αυτή την έννοια τα σημαντικότερα συμβολικού τύπου στηρίγματα για την έκφραση κοινωνικής διάκρισης.¹⁹ Η συμμετοχή του παιδιού στην επικοινωνία με θέμα τους "άλλους" είναι ο ισχυρότερος μηχανισμός δημιουργίας της "συνείδησης διαφοράς", εν τέλει της εθνικής συνείδησης (με την έννοια του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία) του ατόμου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η εθνική ταυτότητα (ως αίσθηση του μέλους μιας ομάδας η οποία λογίζεται τόσο από τα μέλη της όσο και από τον περίγυρο ως διαφορετική) εμφανίζεται στη συνείδηση του παιδιού που ζει σε μια πολυ-εθνική κοινωνία σχετικά νωρίς, ουσιαστικά συμπίπτει με την ανάπτυξη της γλωσσικής του ικανό-

---

¹⁹ Η παρατήρηση αυτή ισχύει όχι μόνον για τις de facto πολυεθνικές κοινωνίες που αρνούνται να αυτο-παρουσιαστούν ως τέτοιες, αλλά και για τις κοινωνίες που αναγνωρίζουν τον πολυεθνικό τους χαρακτήρα. Ακόμη και σ' αυτές είναι αναχνεύσιμη η κοινωνική διάκριση: Βλ. Davis 1984.

τητας.²⁰

Ο στερεοτυπικός λόγος που αναπτύσσεται στα πλαίσια της ενδοεθνικής επικοινωνίας και αναφέρεται στην εικόνα του "άλλου" δεν αφορά μόνον τα όρια ή τη διαχωριστική γραμμή²¹ ανάμεσα στην "οικεία" και την "ξένη ομάδα", αλλά ενδέχεται να είναι και δεοντολογία με αντικείμενο τη μεταχείριση του "άλλου". Στο βαθμό που από μία τέτοια δεοντολογία προκύπτει η υποχρέωση για μια διαφορετική μεταχείριση του "άλλου", σε σύγκριση με αυτή που επιφυλάσσεται στα μέλη της "οικείας ομάδας", κινούμαστε ήδη στο πεδίο μιας δεοντολογίας η οποία νομιμοποιεί την κοινωνική διάκριση. Τα όρια αποδοχής του ενδοεθνικού στερεοτυπικού λόγου σηματοδοτούν στην περίπτωση αυτή και τα όρια νομιμότητας των κοινωνικών διακρίσεων. Η παρατήρηση αυτή φέρνει στο προσκήνιο τον κανονιστικό χαρακτήρα των στερεοτύπων, της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης, καθώς από τη σκοπιά του φορέα τους ο "άλλος" αξίζει να υποστεί τη μεταχείριση που υφίσταται. Η ευρεία αποδοχή του ρατσιστικού λόγου στα πλαίσια της ενδο-εθνικής επικοινωνίας αποτελεί ένα είδος προστατευτικού κυματοθραύστη για ενδεχόμενες ενοχές οι οποίες θα μπορούσαν να εμφανιστούν στο φορέα ή στον ανεκτικό παρατηρητή της κοινωνικής διάκρισης, κάθε φορά που κάποιο μέλος της "άλλης ομάδας" γίνεται θύμα κοινωνικής διάκρισης.

Η ιστορικότητα των πολυεθνικών κοινωνιών παραπέμπει σε δύο ακόμη ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά τους ως προς την κοινωνική διάκριση: την αφομοιωτική τους δύναμη και το δυναμισμό τους σε σχέση με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Ως προς το πρώτο αξίζει να σημειωθεί ότι στο παρελθόν οι πολυ-εθνικές αυτοκρατορίες δεν ήταν κατά κανόνα αφομοιωτικές ούτε προγραμματικά ούτε ως προς το αποτέλεσμα. Η γλωσσική, θρησκευτική και εθνική ομοιογένεια δεν υπήρξε ζήτημα

---

²⁰ Gotovos 1991.

²¹ Για τη σημασία του εθνικού ορίου στη συγκρότηση και διατήρηση της εθνικής ταυτότητας βλ. F. Barth: *Ethnic Groups and Boundaries*, Bergen - Oslo 1969.

ζωτικής σημασίας για τη διαχείριση των πολυεθνικών αυτοκρατοριών. Το γεγονός αυτό αποτελεί και μια από τις βασικές συνθήκες για τη διατήρηση των διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στις ομάδες.²² Αντίθετα, στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες με κυρίαρχη την οικονομία της ελεύθερης αγοράς, η τάση είναι προς την ομοιογενοποίηση, με αποτέλεσμα την άσκηση ισχυρών αφομοιωτικών πιέσεων εκ μέρους της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας. Το πρότυπο μιας αφομοιωτικής πολυεθνικής κοινωνίας στον αιώνα μας υπήρξαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου συνήθως η δεύτερη γενιά μεταναστών δέχεται ισχυρότατες αφομοιωτικές πιέσεις στις οποίες και προσαρμόζεται, απομακρυνόμενη από τη γλώσσα και την κουλτούρα της χώρας προέλευσης.²³

Ως προς το δεύτερο, έχει παρατηρηθεί ότι σε κοινωνίες που έγιναν πολυεθνικές κυρίως μέσω της προσέλευσης διαδοχικών

---

²² Συχνά γίνεται μια παρερμηνεία στο σημείο αυτό, στα πλαίσια της οποίας η γλωσσική, θρησκευτική και εθνική πολυμέρεια εντός των αυτοκρατοριών (π.χ. ρωμαϊκή, βυζαντινή, οθωμανική) μεταφράζεται ως αποτέλεσμα της άσκησης μιας πολιτικής σεβασμού της γλωσσικής, θρησκευτικής και εθνικής ταυτότητας των κυριαρχούμενων πληθυσμών. Κάτι τέτοιο πιστώνει τις ηγεσίες των αυτοκρατοριών αυτών με σύγχρονη διαπολιτισμική οπτική, σύγχρονα συμφέροντα και κριτήρια, και στο βαθμό που αυτό συμβαίνει, πρόκειται για εσφαλμένη προβολή όρων του παρόντος για την ερμηνεία ιστορικών φαινομένων. Η διατήρηση όχι τόσο της αρχικής ταυτότητας, όσο κυρίως του *ορίου* ανάμεσα σε μια μειονότητα και τον υπόλοιπο περίγυρο στα πλαίσια μιας πολυεθνικής κοινωνίας φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης δύο γενικών συνθηκών: της απουσίας ενδιαφέροντος από την πλευρά της κυρίαρχης ομάδας και των θεσμικών της μηχανισμών για αφομοίωση της μειονότητας, και ταυτόχρονα της εξασφάλισης εκ μέρους της μειονότητας του ελέγχου σε μια περιοχή οικονομικής δραστηριότητας, διακριτής από εκείνες του κοινωνικού της περιβάλλοντος. Ιδιαίτερα η σύμπτωση του εθνικού ορίου με το όριο της οικονομικής δραστηριότητας των μελών της μειονότητας αυτής μνημονεύεται στη βιβλιογραφία ως σημαντικός παράγοντας για την αναπαραγωγή της διαχωριστικής γραμμής (βλ. Deutsch 1978: 121).

²³ Η διαδικασία της αφομοίωσης εθνικών ομάδων δεν ακολούθησε πάντοτε την ίδια λογική. Έτσι θα ήταν υπερβολικό και παρακινδυνευμένο να μιλά κανείς για *νόμους ή νομοτέλεια* στην αφομοιωτική πορεία μιας ομάδας. Βλ. και Deutsch 1978: 156 κ.ε.

κυμάτων μεταναστών, στην πρώτη (εν μέρει και τη δεύτερη) γενιά η εθνική διαχωριστική γραμμή συμπίπτει με διαχωριστικές γραμμές στα πλαίσια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Με αυτή την έννοια η κοινωνική ιεραρχία αποκτά έναν εθνικιστικό χαρακτήρα: οι "αλλοεθνείς" (οι μετανάστες της πρώτης και εν μέρει της δεύτερης γενιάς) συγκροτούν τα κατώτατα κοινωνικά στρώματα της πολυεθνικής κοινωνίας από πλευράς εισοδήματος, επαγγέλματος, εκπαίδευσης και κοινωνικού status, ανεβάζοντας τους αυτόχθονες πληθυσμούς που είχαν τη θέση αυτή πριν από την έλευση των μεταναστών σε μια ιεραρχικά υψηλότερη θέση. Στο βαθμό που νέα κύματα μεταναστών στη χώρα έχουν διαφορετική εθνική προέλευση, λειτουργούν ως ανυψωτές του κοινωνικού status των προηγούμενων μεταναστών, δίνοντας μια έντονη εθνιστική χροιά στη σύνθεση των κατώτερων βαθμίδων της κοινωνικής ιεραρχίας.

Όπως, όμως, ήδη τονίστηκε, η δεύτερη (και κυρίως η τρίτη) γενιά των μεταναστών έχει τη δυνατότητα (την οποία εν μέρει και ανάλογα με το περιβάλλον της χώρας προορισμού πραγματώνει) να βελτιώσει την κοινωνική της θέση, μέσω μιας λειτουργικά αποτελεσματικής χρήσης των εκπαιδευτικών υπηρεσιών της κοινωνίας υποδοχής. Η βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης των μεταναστών - και γενικά μιας μειονότητας, γνωστής για το χαμηλό κοινωνικό status - ενδέχεται να ενεργοποιήσει αποθέματα λανθάνουσας προκατάληψης και κοινωνικής διάκρισης εκ μέρους εκείνου του τμήματος του πληθυσμού των αυτόχθονων, του οποίου η σχετική θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας χειροτερεύει με τη βελτίωση της αντίστοιχης θέσης των μελών της "ξένης ομάδας". Έτσι π.χ. λευκοί στις νότιες πολιτείες των ΗΠΑ που βλέπουν μαύρους να μπορούν να προσφέρουν περισσότερα χρήματα για ένα σπίτι στην ίδια γειτονιά, άνεργοι ή χαμηλόμισθοι Γερμανοί που βλέπουν μετανάστες να μπορούν να πληρώνουν περισσότερο ενοίκιο στον ανταγωνισμό για την εξασφάλιση στέγης στο Βερολίνο, Χριστιανοί αγρότες που βιώνουν Μουσουλμάνους της Κομοτηνής να μπορούν να προσφέρουν περισσότερα για την αγορά γης στην περιοχή, Γιαννιώτες (και άλλοι Έλληνες) που δυσκολεύονται οικονομικά και που

βλέπουν Αλβανούς οδηγούς να διασχίζουν τους δρόμους της πόλης οδηγώντας Mercedes, όλοι είναι ευάλωτοι στο ενδεχόμενο της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης.

Έχει επισημανθεί από ερευνητές²⁴ ότι η προκατάληψη και οι κοινωνικές διακρίσεις υφίστανται κάποια "διακύμανση", ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της πολυεθνικής κοινωνίας. Σε περιόδους Π.χ. που η αγορά μπορεί να απορροφήσει πολλά εργατικά χέρια, ορισμένα από αυτά είναι αναμενόμενο να ανήκουν σε μέλη της "ξένης ομάδας", αλλά η προκατάληψη διατηρείται σε χαμηλά επίπεδα. Σε περιόδους οικονομικής κρίσης, με τη δημιουργία ανταγωνισμού λόγω του περιορισμένου αριθμού των προς διανομή "αγαθών" (π.χ. απασχόληση), και με το ρεαλιστικό ενδεχόμενο απώλειας του κοινωνικού status, η προκατάληψη και οι κοινωνικές διακρίσεις εντείνονται. Σ' αυτές τις περιόδους τα μέλη των δύο ομάδων ("οικεία", "ξένη") αλληλεπιδρούν όντας προσανατολισμένα στη μεγιστοποίηση των κερδών και την ελαχιστοποίηση του κόστους, όπου όμως η σύμβαση είναι περίπου η εξής: το όφελος του ενός είναι συμπληρωματικό ως προς το κόστος του "απέναντι".

3.5 Πολιτισμική και κοινωνική διάκριση

Οι μορφές που μπορεί να πάρει η κοινωνική διάκριση (ρατσισμός) στις σύγχρονες κοινωνίες είναι κυρίως συμβολικού, οικονομικού και φυσικού τύπου και όλες καταλήγουν σε αντίστοιχη βλάβη ή ζημία που υφίσταται το συγκεκριμένο (ατομικό ή συλλογικό) θύμα της κοινωνικής διάκρισης.

Με τη μορφή της συμβολικής βλάβης, κοινωνική διάκριση είναι κάθε περίπτωση μείωσης της αξιοπρέπειας (αυτο-εκτίμησης) του "άλλου" μέσω των αρνητικών προβολών της εικόνας του σε ιδιωτικά και δημόσια επικοινωνιακά περιβάλλοντα, ο αποκλεισμός από συγκεκριμένες πηγές πληροφορίας, ή ο έλεγχος της καθημερινής του ζωής (παρακολούθηση του ατόμου, συλλογή

---

²⁴ Simpson και Yinger 1965.

πληροφοριών για τις δραστηριότητές του, εξ αιτίας του ότι το συγκεκριμένο υποκείμενο είναι μέλος μιας κοινωνικής κατηγορίας. Με τη μορφή της οικονομικής βλάβης, κοινωνική διάκριση είναι κάθε περίπτωση ειδικής και ζημιογόνας (για το υποκείμενο που την υφίσταται) οικονομικής μεταχείρισης ενός ατόμου (ή ομάδας) εξ αιτίας του ότι ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία.²⁵ Με τη μορφή της φυσικής βλάβης κοινωνική διάκριση έχουμε σε κάθε περίπτωση όπου ένα άτομο αποτελεί στόχο επιθετικών ενεργειών κάποιου άλλου, στο βαθμό που η επιθετικότητα δεν είναι συμβολικού χαρακτήρα, αλλά κατευθύνεται στη φυσική (σωματική και ψυχική) υγεία και ασφάλεια του πρώτου. Απειλές διαμεσολαβημένες ή άμεσες, ξυλοδαρμοί, παρενοχλήσεις, εμπρησμοί, βομβιστικές και άλλες επιθέσεις, και γενικά ο,τιδήποτε διαταράσσει την υγεία και την ασφάλεια ενός ατόμου, εξ αιτίας του ότι ανήκει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία, είναι ρατσισμός με τη μορφή της φυσικής βλάβης, ένα από τα πιο συνηθισμένα και πιο χοντροκομμένα είδη κοινωνικής διάκρισης.

Καθώς στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες η κοινωνική διάκριση είναι ως πρακτική στιγματισμένη και δεν νοείται να ενθαρρύνεται από κανέναν και ιδιαίτερα από την πολιτική ηγεσία, δημιουργείται μια ιδιάζουσα συνθήκη ανοχής στο ρατσισμό

---

²⁵ Ο Αλβανός λαθρομετανάστης που υποχρεώνεται να πληρώσει για μια διαδρομή πολλαπλάσιο κόμιστρο σε έναν οδηγό ταξί είναι θύμα οικονομικού ρατσισμού, όπως και ο Ιάπωνας ή Αμερικανός τουρίστας στην Αίγινα που πληρώνει το παγωτό τρεις φορές περισσότερο από ό,τι αξίζει. Και στις δύο περιπτώσεις ο φορέας της κοινωνικής διάκρισης ενεργοποιεί τον ίδιο μηχανισμό, ανεξάρτητα από το σκεπτικό πάνω στο οποίο στηρίζει την πράξη του. Έτσι π.χ. στην περίπτωση του λαθρομετανάστη ο οδηγός ταξί θα ισχυριστεί ότι είναι λογικό να είναι αυξημένο το κόμιστρο, επειδή οι συνθήκες μεταφοράς είναι ειδικές, και είναι ειδικές καθώς η μεταφορά ενός λαθρομετανάστη συνδέεται με το ρίσκο να συλληφθεί ο οδηγός και να κατασχεθεί το ταξί. Στην περίπτωση του Ιάπωνα ή του Αμερικανού τουρίστα, ο περιπετεράς θα πει ότι οι τιμές των παγωτών στην Ελλάδα είναι πολύ χαμηλές σε σχέση με το εισόδημα του εν λόγω περιηγητή, άρα αυτό που θα έπρεπε να είχε κάνει προ πολλού η πολιτεία - να ανεβάσει τις τιμές των παγωτών για τους τουρίστες - αναλαμβάνει να το κάνει αυτός με δική του πρωτοβουλία. Εννοείται ότι και οι δύο αυτές "φιλοσοφίες" δεν ανακουφίζουν το ρατσιστικό χαρακτήρα των συγκεκριμένων πράξεων.

σε συνδυασμό με στρατηγικές αποφυγής πολιτικού κόστους ή απόκτησης πολιτικού οφέλους, όταν τα τελευταία συνδέονται άμεσα με την ενθάρρυνση ή την ανοχή των κοινωνικών διακρίσεων.

Μια από τις βασικές λειτουργίες του συστήματος πολιτικής εκπροσώπησης στις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες είναι η εξάρτηση της σταδιοδρομίας ενός πολιτικού προσώπου - και κατ' επέκταση ενός πολιτικού προγράμματος - από τη γνώμη των πολιτών (ψηφοφόροι / εκλέκτορες) που τελικά νομιμοποιούνται να την έχουν, να την εκφράζουν και να την καταθέτουν, επηρεάζοντας έτσι τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα. Η εξάρτηση της καριέρας ενός πολιτικού προσώπου, πολιτικού φορέα ή προγράμματος από τη γνώμη των ψηφοφόρων είναι η κύρια συνθήκη για την εμφάνιση δύο παραλλαγών πολιτικής συμπεριφοράς:

(1) ο πολιτικός X (ή ο πολιτικός σχηματισμός X) που μέχρι σήμερα δεν στηρίζει την παρουσία του στην πολιτική σκηνή εκπροσωπώντας πολιτικά αιτήματα για κοινωνική διάκριση, παρατηρεί ότι ένα μέρος από τους ψηφοφόρους για διάφορους λόγους εξαρτά την υποστήριξή του προς το συγκεκριμένο πολιτικό από το εάν εκείνος ενθαρρύνει ή έστω ανεχθεί στο μέλλον πρακτικές κοινωνικής διάκρισης. Προσαρμοζόμενος στην προσδοκία αυτή των ψηφοφόρων του (με οποιοδήποτε "σκεπτικό", πάντοτε), καταλήγει στην ενθάρρυνση των κοινωνικών διακρίσεων ή έστω στην ανοχή απέναντι σ' αυτές.

(2) Ο επίδοξος πολιτικός Z (ή ο αντίστοιχος πολιτικός σχηματισμός) παρακολουθώντας τις μεταστροφές της γνώμης του εκλογικού σώματος διαβλέπει μια καλή ευκαιρία για να αποκτήσει την υποστήριξη ενός σεβαστού τμήματος των ψηφοφόρων, εάν συμμετάσχει στην πολιτική αρένα με συνθήματα πολύ κοντά στις επιθυμίες ή τις προσδοκίες του τμήματος του εκλογικού σώματος που εποφθαλμιά. Δρώντας ανταγωνιστικά απέναντι στο υπάρχον σύστημα εκπροσώπησης, προσπαθεί να καθιερωθεί ως "παίκτης", πράγμα που ενδέχεται κάτω από όρους να πετύχει. Μια ενδεχόμενη επιτυχία του μπορεί να προκαλέσει φόβο ή πανικό στις ανταγωνιστικές πολιτικές δυνάμεις, που ή θα πρέπει να εξαφανίσουν την παρουσία του νέου πολιτικού από την αρένα, χωρίς να

αποξενώσουν το εκλογικό σώμα, ή να προσαρμοστούν στη νέα "μόδα", υιοθετώντας σε κάποιο βαθμό τη νέα ρητορική.

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στο βαθμό που ο πολιτικός και η πολιτική δεν μπορούν να αγνοήσουν τη γνώμη του εκλογικού σώματος, η στάση του πολιτικού απέναντι στην κοινωνική διάκριση δεν είναι κατ' ανάγκην σταθερή, αλλά ενδέχεται να παρακολουθεί τη μεταβολή στη "γνώμη" των εκλογέων. Έτσι εξηγείται και η προσοχή με την οποία ορισμένοι πολιτικοί παίρνουν θέσεις απέναντι σε εκδηλώσεις κοινωνικής διάκρισης, παρά το ότι το συγκεκριμένο επεισόδιο μπορεί να είναι σαφές ως προς το ποιος είναι ο επιτιθέμενος και ποιος το θύμα του ρατσισμού. Θα ήταν, τέλος, χρήσιμο να γίνει αναφορά σε μια πρόσθετη διασύνδεση ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και το ρατσισμό, και ειδικότερα στην περίπτωση κατά την οποία ρατσιστικού τύπου συμπεριφορές μεμονωμένων ομάδων γίνονται ανεκτές ή και ενθαρρύνονται από την πολιτική εξουσία, επειδή τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα, αποδεικνύονται λειτουργικές γι' αυτή. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου η πολιτική εξουσία (π.χ. κάποια κυβέρνηση) επιθυμεί από μια μειονότητα μια συγκεκριμένη συμπεριφορά η οποία επιτυγχάνεται είτε μέσω της συναινετικής στάσης της μειονότητας, είτε μέσω του εκφοβισμού της με διάφορες τρομοκρατικές ενέργειες εναντίον των μελών της, ενδέχεται, αφού δεν αποδώσουν οι ειρηνικές προσπάθειες (διάλογος, ανταλλάγματα) να δοκιμάσει και το "μαστίγιο", χωρίς όμως να εμπλέξει στην εκστρατεία εκφοβισμού κρατικά όργανα. Σε τέτοιες περιπτώσεις αναλαμβάνουν άλλες ομάδες (παρακρατικές οργανώσεις, ρατσιστικά σκεπτόμενες νεολαίες κλπ.) να εκτελέσουν την αποστολή, είτε με πρωτοβουλία δική τους, είτε με μυστική παρότρυνση και καθοδήγηση από επίσημα κέντρα εξουσίας. Επειδή συχνά οι πολιτικοί κρίνονται από το αποτέλεσμα και όχι από τις προθέσεις, και επειδή ένα επιθυμητό αποτέλεσμα δεν προκύπτει με ορθόδοξα μέσα, ενδέχεται να προκύψει με τη χρήση ανορθόδοξων (π.χ. τρομοκρατία ενός τμήματος του πληθυσμού), δυνητικά κάθε εξουσία μπορεί να ενδώσει στον πειρασμό της αποτελεσματικότητας, ειδικά όταν οι διασυνδέσεις κράτους - παρακράτους (ή κράτους - ρατσιστικής ομάδας

κρούσης) είναι δυσδιάκριτες ή δεν υπάρχουν.²⁶

---

²⁶ Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες διάφορες ομάδες του περιθωρίου δρουν με τέτοιον τρόπο που να εξυπηρετεί στόχους της πολιτικής εξουσίας, χωρίς να υπάρχει συνεννόηση και συντονισμός ανάμεσα στα δύο μέρη.

4. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ

Από την οπτική γωνία ενός κοινωνικού συστήματος με ιεραρχική δομή και ασύμμετρη κατανομή προνομίων ανάμεσα στα μέλη, η κοινωνική διάκριση αποτελεί έναν μηχανισμό συντήρησης του status quo, κυρίως μέσω της ακύρωσης των προσπαθειών για ανακατανομή των θέσεων των μελών στην κοινωνική δομή και της γενικής διατήρησης του ελέγχου του διανεμητικού συστήματος (εκπαίδευση, κατάρτιση, νομοθεσία που σχετίζεται με τη χορήγηση άδειας για άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας) προς το συμφέρον της προνομαχικής κοινωνικής κατηγορίας. Ο ρατσισμός, όμως, δεν είναι μόνο λειτουργικό στοιχείο ενός κοινωνικού συστήματος με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Είναι και στοιχείο της συνείδησης του υποκειμένου που σκέφτεται, αισθάνεται και δρα με ρατσιστικό τρόπο. Άλλωστε, μόνο όταν τα υποκείμενα που συγκροτούν το "έμφυχο υλικό" ενός κοινωνικού συστήματος σκέφτονται, αισθάνονται και δρουν ρατσιστικά, είναι ο ρατσισμός λειτουργικό στοιχείο σε επίπεδο συστήματος. Στις σελίδες που ακολουθούν εξετάζεται ο ρατσισμός ως στοιχείο της προσωπικότητας του φορέα του, και εξυπακούεται ότι πρόκειται για δευτερογενές, επίκτητο στοιχείο, για αποτέλεσμα της κοινωνικής μάθησης μέσα σε ένα περιβάλλον που ενθαρρύνει ή ανέχεται πρακτικές κοινωνικής διάκρισης.

4.1 Συμμορφωτική τάση και προκατάληψη

Η σημασία ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος για την ανάπτυξη, διατήρηση και αναπαραγωγή της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης έχει επισημανθεί από διάφορους ερευνητές πριν από αρκετές δεκαετίες.¹ Η ύπαρξη προκατάληψης απέναντι στα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας (μειονότητας, έθνους, θρησκείας, φυλής) δεν είναι ιδιοσυγκρασιακό φαινόμενο, δεν έχει την αφετηρία του σε μια ιδιοσυγκρασιακή προσωπικότητα. Είναι ήδη δύσκολο να νοηθεί ως ατομική εκδήλωση εχθρότητας ή παρέμβασης απέναντι στα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνι-

---

¹ Βλ. Krech & Crutchfield 1948.

κής κατηγορίας, καθώς μια αρνητική στάση στο επίπεδο της προκατάληψης προϋποθέτει διυποκειμενικότητα και είναι δείκτης μιας - έστω περιορισμένης - κοινωνικής συναίνεσης. Προϋποθέτει, επίσης, μια σχέση ανάμεσα στις εμπλεκόμενες ομάδες, είτε με τη συγχρονική είτε με την ιστορική έννοια, είτε και με τις δύο.²

Σε περιβάλλοντα όπου η προκατάληψη είναι ευρύτατα διαδεδομένη και γενικευμένη, το να δείχνει κάποιος προκατάληψη απέναντι στην "ξένη ομάδα" αποτελεί αυτονόητη συμπεριφορά, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε η απουσία προκατάληψης να γίνεται αντιληπτή ως απόκλιση από την καθιερωμένη πολιτισμική νόρμα της προκατάληψης. Από τη στιγμή που η προκατάληψη (και η προέκτασή της: η κοινωνική διάκριση) αποκτά το status της κοινωνικά καθιερωμένης συμπεριφοράς, κάθε μέλος της ομάδας μέσα στην οποία κυκλοφορεί η προκατάληψη βιώνει την προσδοκία των άλλων να συμπεριφερθεί όπως ορίζει η νόρμα της προκατάληψης, ως κοινωνικό έλεγχο, ως πίεση για συμμόρφωση στην καθιερωμένη κοινωνική προσδοκία. Το πώς τελικά θα συμπεριφερθεί το άτομο δεν είναι πλέον δυνατόν να προβλεφθεί με βεβαιότητα, ωστόσο η ετοιμότητά του για προσαρμογή στα κελεύσματα της κυρίαρχης κοινωνικής ηθικής φαίνεται ότι αποτελεί ισχυρό προγνωστικό δείκτη για τη συμμόρφωσή του και στη νόρμα της προκατάληψης. Σε μετρήσεις που έγιναν στο παρελθόν σε νότιες πολιτείες των ΗΠΑ με στόχο τον έλεγχο της σχέσης ανάμεσα στον κομορμισμό και την προκατάληψη³ επιβεβαιώθηκε η συστηματική σύνδεση ανάμεσα στις δύο αυτές μεταβλητές.

---

² Η ελληνική προκατάληψη απέναντι στους Τούρκους και η τουρκική απέναντι στους Έλληνες βασίζεται σε μια σχέση διαχρονική και συγχρονική.

³ Βλ. Pettigrew 1958. Σύμφωνα με την έρευνα του Pettigrew κατηγορίες υποκειμένων με υψηλότερο δείκτη κομορμισμού σε σύγκριση με άλλες, είχαν παράλληλα και υψηλότερο δείκτη προκατάληψης. Έτσι π.χ. οι γυναίκες έδειξαν μεγαλύτερη προκατάληψη σε σύγκριση με τους άντρες, οι κομματικά ενταγμένοι μεγαλύτερη σε σύγκριση με τους ανεξάρτητους, άτομα που εκκλησιάζονται συστηματικά μεγαλύτερη σε σχέση με άτομα που δεν εκκλησιάζονται τακτικά, οι μη-μορφωμένοι μεγαλύτερη από τους μορφωμένους, οι στρατιωτικοί εν ενεργεία μεγαλύτερη σε σύγκριση με τους απόστρατους και τα άτομα με υψηλό δείκτη κινητικότητας μεγαλύτερη σε σύγκριση με άτομα με χαμηλό δείκτη κινητικότητας.

Ο μηχανισμός που συνδέει την τάση κομφορμισμού με την προκατάληψη φαίνεται πως είναι ο κλασικός μηχανισμός του οφέλους που προέρχεται από τη συμμορφωτική συμπεριφορά και αντίστοιχα του κόστους το οποίο συνεπάγεται η απόκλιση από την καθιερωμένη προσδοκία. Η συμμόρφωση συνδέεται με θετική αντίδραση εκ μέρους του περιβάλλοντος (π.χ. συμφωνία, επικρότηση, ενθάρρυνση, αναγνώριση), ενώ η μη-συμμόρφωση τείνει να γίνει αντιληπτή ως αμφισβήτηση της κοινωνικής ηθικής, εναντίωση απέναντι στους εκπροσώπους της, και γενικά ως διάθεση για αντίδραση απέναντι στην καθιερωμένη τάξη της καθημερινότητας. Και μόνο ως απλή διαφωνία αν γίνει αντιληπτή, μια αντι-συμμορφωτική στάση του ατόμου είναι πιθανό να προκαλέσει τη δυσαρέσκεια ή την απογοήτευση των μελών της ομάδας, των οποίων η γνώμη για το άτομο έχει ειδική βαρύτητα. Η ανοιχτή απόκρουση της προκατάληψης στα πλαίσια μιας κοινότητας εθισμένης στην προκατάληψη, συνεπώς, συνδέεται με ρίσκα και απαιτεί τόλμη εκ μέρους του ατόμου που θα επιχειρήσει κάτι τέτοιο. Η σπανιότητα της τόλμης, άλλωστε, είναι και το βασικό στοιχείο του μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου της απόκλισης σε τέτοια περιβάλλοντα.

4.2 Ο φόβος του διαφορετικού

Οι διαχωριστικές γραμμές που είναι ενεργές μέσα σε μια κοινωνία εκφράζουν σε τελευταία ανάλυση την αίσθηση των μελών σχετικά με το τι είναι⁴ διαφορετικό. Η διατήρησή τους είναι έκφραση της βούλησης για διαχωρισμό των διαφορετικών οντοτήτων, έκφραση μιας φροντίδας για την απόκρουση μιας ενδεχόμενης αλλοίωσης της διαφοράς.

Η λογική της διαχωριστικής γραμμής, συνεπώς, είναι η λογική της ως υπαρκτής λογιζόμενης διαφοράς. Με αυτή την έννοια

---

⁴ Έχει σημασία εδώ να επισημανθεί για μια ακόμη φορά ότι το σημαντικό δεν είναι η αντικειμενική διαπίστωση της ύπαρξης κάποιας διαφοράς, αλλά η αίσθηση ότι μια τέτοια διαφορά υφίσταται. Το βασικό είναι τι ορίζεται ως διαφορά, και όχι τόσο αν αυτό που ορίζεται ως διαφορά σε τελευταία ανάλυση συνιστά ή όχι πραγματική διαφορά.

η διάκριση σε "οικεία" και "ξένη" ομάδα λειτουργεί και ως διάκριση ανάμεσα σε δύο περιοχές για την εκδήλωση κοινωνικής συμπεριφοράς: η "δική μας" περιοχή και η περιοχή των "άλλων". Στη δική μας περιοχή η συμπεριφορά υπακούει σε αξίες, κανόνες και προσδοκίες γνώριμες και σε γενικές γραμμές αποδεκτές από τα μέλη της "οικείας" ομάδας. Η ισχύς τους δεν αμφισβητείται, αλλά και όταν αμφισβητείται, αυτό δεν γίνεται με την έννοια της πίεσης για υποκατάσταση με κάποιο "ξενόφερτο" πολιτισμικό στοιχείο. Οι αξίες, οι κανόνες και οι προσδοκίες της "ξένης" ομάδας έχουν πεδίο εφαρμογής την περιοχή που βρίσκεται απέναντι από τη διαχωριστική γραμμή, δηλαδή αφορούν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη της "ξένης" ομάδας. Καθώς όμως το πεδίο εφαρμογής τους είναι έξω από την περιοχή της "οικείας" ομάδας, τα πολιτισμικά αυτά χαρακτηριστικά χάνουν τον ανταγωνιστικό τους χαρακτήρα ως προς τα αντίστοιχα της "οικείας" ομάδας: αφορούν "άλλους" και όχι "εμάς". Αλλιώς θα ήταν τα πράγματα, αν για την ίδια περιοχή υπήρχαν δύο ή και περισσότερες σειρές από αξίες, κανόνες και προσδοκίες ως υποψήφιοι ρυθμιστές της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Τότε κατ' ανάγκη οι λύσεις θα ήταν δύο: είτε μια σύνθεση των πολλαπλών κωδικών συμπεριφοράς με ταυτόχρονη αλλοίωση των αρνητικών, είτε σύγκρουση και επικράτηση ενός από όλους τους κώδικες, του επικρατέστερου.

Είναι προφανές ότι στην τυπική περίπτωση συνύπαρξης διαφορετικών ομάδων σε μια σύγχρονη κοινωνία, οι διαχωριστικές γραμμές δεν σημαίνουν ποτέ πλήρη περιχαράκωση των ομάδων αυτών. Συνήθως είναι μόνο ορισμένες δραστηριότητες (ιδιωτική σφαίρα, πολιτιστικές εκδηλώσεις, ελεύθερος χρόνος) οι οποίες πραγματοποιούνται αποκλειστικά στα πλαίσια της ενδο-εθνικής επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης. Οι υπόλοιπες δραστηριότητες και κυρίως αυτές που έχουν σχέση με την εμπλοκή των υποκειμένων στην οικονομική ζωή της κοινωνίας (παραγωγή, διακίνηση, κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών, διαχείριση εξουσίας) αποτελούν εκδήλωση του πολιτισμού της κυρίαρχης ομάδας και η συμμετοχή μελών της "ξένης ομάδας" σ' αυτές σηματοδοτεί ένα είδος αποδοχής των καθιερωμένων κανόνων του παιχνιδιού

από αυτά τα μέλη. Άλλωστε η επιτυχία στην οικονομική και γενικά στη δημόσια ζωή προϋποθέτει κατ' αρχήν την προσαρμογή των μετεχόντων στους κανόνες του παιχνιδιού. Κάτι τέτοιο περιορίζει εκ των προτέρων το ενδεχόμενο ενός ανταγωνισμού, ο οποίος θα προέκυπτε αναπόφευκτα, αν στην κοινή περιοχή της κοινωνικής αλληλεπίδρασης συνυπήρχαν πολλαπλά κριτήρια ποιότητας και (τεχνικής) αποτελεσματικότητας της συμπεριφοράς.

Η διατήρηση της διαχωριστικής γραμμής, καθώς αυτή προσδιορίζει διαφορετικές περιοχές ισχύος εναλλακτικών συστημάτων αξιών, κανόνων και προσδοκιών, λειτουργεί ως έλεγχος της ετερότητας που μπορεί να αντέξει ένα κοινωνικό σύστημα, χωρίς να δημιουργηθούν γενικότερα προβλήματα λειτουργίας του. Ο φόβος του διαφορετικού - φόβος που θα προκαλούσε παρενέργειες αν το διαφορετικό διεκδικούσε διεύρυνση του πεδίου ισχύος του πέραν της "ξένης ομάδας" και επιχειρούσε να την επεκτείνει και στο πεδίο της "οικείας ομάδας" - μετριάζεται και ελέγχεται μέσω των διευθετήσεων που υπόσχεται η διαχωριστική γραμμή. Στο βαθμό που η προκατάληψη ή η κοινωνική διάκριση λειτουργούν υπέρ της επιβεβαίωσης και της τόνωσης της διαχωριστικής γραμμής, φαίνεται ότι συνδέονται κατά κάποιον τρόπο με την αντιμετώπιση του φόβου που προκαλεί το "άλλο", το διαφορετικό. Έτσι εξηγείται γιατί η εμφάνιση στην εθνική ταυτότητα (δηλαδή στις υποτιθέμενες διαφορές της "οικείας ομάδας" από την "ξένη ομάδα") αλλά και η πόλωση ανάμεσα στην "οικεία" και την "ξένη" ομάδα αυξάνουν τη συνοχή και την αίσθηση ασφάλειας στα μέλη της "οικείας" ομάδας.⁵ Η αύξηση της συνοχής και η αίσθηση της ασφάλειας όμως εξασφαλίζονται συνήθως μέσα από την ένταση της προκατάληψης και την έξαρση των πρακτικών κοινωνικής διάκρισης.

---

¹ Βλ. Guttentag 1970.

4.3 Η τάση για ιεραρχία

Σε όλες τις ιστορικά γνωστές κοινωνίες είναι χαρακτηριστική η ιεραρχική διαφοροποίηση των μελών, με κριτήριο την ανταπόκρισή τους στις αξίες - ή έστω σε κάποιες - που δεσπόζουν στη συγκεκριμένη κοινωνία. Στο βαθμό που οι αξίες συμπυκνώνουν τη συναίνεση των μελών μιας ομάδας ή ευρύτερα μιας κοινωνίας, η ανταπόκριση ενός μέλους σ' αυτές εκτιμάται από τους κοινωνικούς εταίρους ως θετικό γεγονός. Η εκτίμηση που εισπράττει ένα άτομο από το κοινωνικό του περιβάλλον λόγω της ανταπόκρισης της συμπεριφοράς του στα κριτήρια που η ομάδα δέχεται ως ορθά, συνιστά το γόητρο ή το κύρος του συγκεκριμένου ατόμου ως φορέα μιας ιδιότητας. Η προσέγγιση αυτή ήδη υπονοεί ότι το γόητρο είναι συγκριτικό μέγεθος, τόσο με την έννοια ότι αυτό εξαρτάται από το ποιο τελικά είναι οι κριτές, όσο και από το πρότυπο με βάση το οποίο αξιολογείται το υποκειμένο ως προς το αν και σε ποιο βαθμό πραγματώνει με τη δράση του και τις αρετές του καθιερωμένες αξίες της ομάδας ή της κοινωνίας. Έτσι π.χ. ποιο γνώρισμα προσδίδει γόητρο σε ένα άτομο είναι συνάρτηση της κατηγορίας στην οποία αυτό ανήκει καθώς επίσης και του κατά πόσο το συγκεκριμένο γνώρισμα γίνεται αποδεκτό ως σημαντικό μέσα στην ομάδα αναφοράς. Αλλιώς ανεβαίνει το γόητρο ενός ποδοσφαιριστή, ενός γιατρού ή ενός καθηγητή πανεπιστημίου, καθώς για κάθε μια από τις κοινωνικές αυτές κατηγορίες υφίστανται διαφορετικά γνωρίσματα (αρετές) που προβάλλουν στο προσκήνιο, όταν επιχειρείται η αξιολόγηση της συμπεριφοράς (απόδοσης) τους.

Η καθημερινή αξιολόγηση των γνωρισμάτων και της συμπεριφοράς του υποκειμένου στο πλαίσιο κάποιας ιδιότητάς του το τοποθετούν σε μια ιεραρχία: μπορεί να έχει πάρα πολύ υψηλό γόητρο, πολύ χαμηλό, ή μπορεί να τοποθετείται κάπου ενδιάμεσα. Η θέση που κατέχει σ' αυτή την ιεραρχική κλίμακα της εκτίμησης, έχει σημασία και πάντως δεν είναι ουδέτερη. Σε γενικές γραμμές μια θέση στην κορυφή και κοντά στην κορυφή της πυραμίδας δίνει μεγάλη ικανοποίηση στο άτομο, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με μια θέση πολύ χαμηλή. Αυτό έχει σαν συνέπεια

μια τάση για βελτίωση ή διατήρηση της ιεραρχικής θέσης του ατόμου στην πυραμίδα της εκτίμησης. Ιδιαίτερα για όσους δεν τα καταφέρουν και πολύ καλά στον καθημερινό αγώνα για την απόκτηση ή διατήρηση status, η εμφάνιση στη σκηνή κάποιου που τα πάει χειρότερα μπορεί υπό όρους να λειτουργήσει ως μηχανισμός βελτίωσης του status. Σε τέτοιες περιπτώσεις συμβαίνει το εξής παράδοξο: ο ευεργετούμενος (το άτομο που βιώνει βελτίωση της κοινωνικής του αξίας) ενώ οφείλει το θετικό γι' αυτόν αποτέλεσμα της σύγκρισης στον "ξένο", διαμορφώνει κατά κανόνα μια αρνητική γνώμη και μια αρνητική στάση απέναντι στον "ευεργέτη" του. Συχνά η αρνητική γνώμη και στάση είναι έκφραση στερεοτυπικής σκέψης και προκατάληψης. Με αυτή την έννοια ενδέχεται να εξελιχθούν σε ανοιχτή κοινωνική διάκριση.

Η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση ως μηχανισμοί ανύψωσης του γοήτρου του μέλους της δεσποζουσας ομάδας που δεν έχει δεσποζουσα κοινωνική θέση, είναι πολύ συνηθισμένο φαινόμενο σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα, σε περιπτώσεις εκτόπισης ή άλλης μαζικής μετακίνησης πληθυσμών, όπου μέλη δύο τουλάχιστον διαφορετικών ομάδων συμβιώνουν και αλληλεπιδρούν. Στην αρχική φάση της συνάντησης η διαφορά status μπορεί να σχετίζεται με την οικονομική, μορφωτική, επαγγελματική και γλωσσική κατάσταση των "ξένων": ο αυτόχθων αισθάνεται υπεροχή απέναντι στον "μέτοικο", καθώς οικονομικά, γλωσσικά, επαγγελματικά και μορφωτικά ο πρώτος ανταποκρίνεται σε πιο ικανοποιητικό βαθμό στις αντίστοιχες αξίες της κοινωνίας σε σύγκριση με το δεύτερο. Είναι, όμως, ενδιαφέρον ότι μέλη της δεσποζουσας ομάδας διατηρούν την αίσθηση ανωτερότητας απέναντι στους "ξένους", ακόμη και όταν πολλά ή όλα τα προηγούμενα δεδομένα έχουν μεταβληθεί υπέρ του μέλους της "ξένης" ομάδας. Όπως ήδη μνημονεύθηκε σε άλλο σημείο, η κοινωνική διάκριση είναι πιθανόν να ενταθεί, ιδιαίτερα όταν η κοινωνικο-οικονομική θέση του "ξένου" βελτιωθεί και μάλιστα σε βαθμό που να αξιολογείται αντικειμενικά ως επικρατέστερη από αυτή του "αυτόχθονα", η οποία έχει μεταβληθεί. Το ερώτημα που προβάλλει εδώ είναι το εξής: σε ποιο γνώρισμα βασίζει το μέλος της δεσποζουσας ομάδας την ανωτερότητά του απέναντι στο

μέλος της "ξένης" ομάδας, όταν έχουν ανατραπεί όλοι οι καθιερωμένοι δείκτες της συγκριτικής αξιολόγησης;

Η απάντηση του παραπάνω ερωτήματος εισάγει στην εξίσωση της κοινωνικής διάκρισης έναν νέον παράγοντα, τον παράγοντα *πολιτιστικός ρατσισμός*.⁶ Ο πολιτιστικός ρατσισμός ως ιδεολογία πρεσβεύει ότι οι πολιτισμοί ιεραρχούνται, και ορισμένοι από αυτούς (πάντως σε κάθε περίπτωση ο πολιτισμός της ομάδας στην οποία ανήκει ο φορέας του πολιτιστικού ρατσισμού) υπερέχουν, ενώ άλλοι βρίσκονται στο τελευταίο σκαλοπάτι και ουσιαστικά είναι υποανάπτυκτοι πολιτισμοί. Αυτός ο τρόπος σκέψης επιτρέπει στο φορέα του να αξιολογεί συγκριτικά τα άτομα με κριτήριο την ένταξή τους σε πολιτισμικά περιβάλλοντα, όπου το γνώρισμα "έχει πολιτισμό X" αξιολογείται πολύ θετικά, ενώ το γνώρισμα "έχει πολιτισμό Z" πολύ αρνητικά. Επιπλέον μια τέτοια ιδεολογία επιτρέπει σε κάποιο άτομο να βιώσει ανωτερότητα απέναντι σε κάποιο άλλο, σε πείσμα όλων των κλασικών δεικτών κοινωνικής ιεραρχίας (εισόδημα, εξουσία, μόρφωση). Και κάτι ακόμη: η εκδήλωση πολιτιστικής προκατάληψης και πολιτιστικής διάκρισης δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη τη συμμόρφωση του θύματος στις ιδέες του πολιτισμού στον οποίο ταξινομείται από το φορέα της πολιτιστικής προκατάληψης: αρκεί ένα δευτερεύον, επιφανειακό, συμβολικού χαρακτήρα στοιχείο (π.χ. το όνομα ή η καταγωγή) για να δικαιολογήσει την πλήρη ταξινόμησή του στην "ξένη" κουλτούρα.

Η πολιτιστική προκατάληψη και η αντίστοιχη κοινωνική διάκριση είναι από τις πιο δύσκολες μορφές αντιδημοκρατικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς στην αντιμετώπισή τους. Η ιδέα της πολιτιστικής ανωτερότητας είναι ο πυρήνας κάθε εθνοκεντρισμού, αν και για ιστορικούς λόγους η ένταση της ιδεολογίας αυτής διαφοροποιείται από κοινωνία σε κοινωνία.⁷ Ειδικά, όταν

---

⁶ Περισσότερα για τον όρο πολιτιστικός ρατσισμός βλ. Tsiakalos 1983: 98 κ.ε.

⁷ Δύο κοινωνίες στην Ευρώπη που για ιστορικούς λόγους είναι εθισμένες στον εθνοκεντρισμό και για το λόγο αυτό ευάλωτες στην πολιτιστική προκατάληψη είναι η γαλλική και η ελληνική. Και (στις δύο χώρες φαίνεται ότι οι τάσεις απομονωτισμού και ξενοφοβίας κερδίζουν - τουλάχιστον προς το παρόν - συγκριτικά σημαντικό έδαφος.

η αίσθηση της πολιτιστικής ανωτερότητας δικαιολογείται με ιστορικά επιχειρήματα (απόγονοι σημαντικών προγόνων) και όχι με συγχρονικά (μέλη μιας κοινωνίας με ιδιαίτερα υψηλές επιδόσεις σε διάφορους τομείς), και ταυτόχρονα ενθαρρύνεται θεσμικά μέσω της παρουσίας της στο σχολείο, η προσπάθεια απόκρουσής της καθίσταται πολύ δυσχερής.

Πολιτιστική προκατάληψη, όμως, δεν εκδηλώνεται μόνο από μέλη μιας εθνικής (ή άλλης διακριτής) ομάδας απέναντι σε μέλη κάποιας άλλης. Μπορεί να εκδηλωθεί - και συνήθως εκδηλώνεται - και από μέλη της ίδιας (εθνικής) ομάδας απέναντι σε "ομοεθνείς", όπου η αίσθηση υπεροχής πηγάζει από την εγγύτητα του φορέα της υπεροχής σε ό,τι θεωρείται "πρωτοποριακό", ιδιαίτερα στον τομέα της αισθητικής.⁸ Η πολιτιστική προκατάληψη των μελών της καλλιτεχνικής ελίτ απέναντι στη "μάζα" είναι γνωστή ως σνομπισμός, στηρίζεται όμως πάνω στην ίδια λογική η οποία διέπει και την κλασικού τύπου πολιτιστική προκατάληψη.

4.4 Η τάση για σαφήνεια και απλούστευση

Ο γνωστικός έλεγχος της πραγματικότητας - ο σχηματισμός μιας σαφούς εικόνας γύρω από κάποιο ζήτημα - είναι βασική προϋπόθεση της κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου, αν ληφθεί υπόψη ότι η ανθρώπινη δράση δεν "εκλύεται", αλλά είναι αποτέλεσμα επιλογών, που με τη σειρά τους προϋποθέτουν ορισμό της περιόριστας. Θολές καταστάσεις και προβλήματα με μεγάλο βαθμό πολυπλοκότητας δεν δημιουργούν ευχάριστα βιώματα, καθώς ένα μεγάλο μέρος της ενέργειας του υποκειμένου δαπανάται στην απόκτηση γνωστικού ελέγχου της περιόριστας, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να παραλύσει η δράση. Η επιθυμία και η τάση για σαφήνεια και για απλούστευση είναι ερμηνεύσιμες, στο βαθμό που μια καθαρή εικόνα της πραγματικότητας

---

⁸ Συχνά το βασικό κοινό γνώρισμα αυτής της ελίτ είναι η ίδια η προκατάληψη απέναντι στη "μάζα" και η αντίστοιχη γλωσσική και κοινωνική συμπεριφορά ("σνομπ").

είναι λειτουργική για τις επιδιώξεις του υποκειμένου.⁹

Πολύ συχνά στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στα μέλη διαφορετικών ομάδων δημιουργούνται ασαφείς και πολύπλοκες περιστάσεις, για την περιγραφή και την ερμηνεία των οποίων απαιτείται ένα πλήθος πληροφοριών και γνώσεων που ο μέσος παρατηρητής δεν διαθέτει, ούτε και κρίνει σκόπιμο να αναζητήσει. Εάν μάλιστα οι ασαφείς και πολύπλοκες περιστάσεις συμβαίνει να επιβεβαιώνουν υπάρχοντα στερεότυπα και δεδομένες προκαταλήψεις για την "ξένη" ομάδα, είναι πολύ πιθανό η συμπεριφορά του υποκειμένου να προσδιοριστεί με βάση αντικειμενικά ανεπαρκείς ή και λανθασμένες περιγραφές και εκτιμήσεις, αρκεί αυτές να δίνουν την ψευδαίσθηση της σαφήνειας και της απλότητας.

4.5 Η ανάγκη για αναζήτηση του αιτίου ενός αρνητικού βιώματος

Για πολλούς λόγους - κυρίως όμως λόγω του είδους της κοινωνικής δομής - ένα αρνητικό βίωμα ενδέχεται να έχει συλλογικό χαρακτήρα. Μια ομαδική απογοήτευση, μια κρίση ταυτότητας, μια οικονομική κρίση κλπ. επηρεάζουν ολόκληρους πληθυσμούς, όχι απλά ορισμένα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Όπως η ατομική ματαίωση, έτσι και η συλλογική δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς σε συλλογικό επίπεδο. Η αιτία, όμως, της ματαίωσης δεν είναι πάντοτε ορατή, τουλάχιστον δεν είναι ορατή από την οπτική γωνία των υποκειμένων που βιώνουν τη ματαίωση.¹⁰ Πέρα από αυτό, η αιτία ίσως να

---

⁹ Είναι αυτονόητο ότι η τάση για σαφήνεια και απλούστευση δεν είναι γενική αρχή της ανθρώπινης δράσης και δεν εκδηλώνεται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Ορισμένες μάλιστα φορές, η τάση για σκόπιμη και επιτηδευμένη ασάφεια συνδέεται με την επιδίωξη συγκεκριμένου οφέλους.

¹⁰ Η συχνή κριτική στη "μοίρα" ή το "ριζικό" από άτομα με αδύνατη κοινωνική όραση και η επίσης συχνή κριτική σε "ξένους δακτύλους", "σκοτεινές δυνάμεις" ή τους "Αμερικάνους" από άτομα με εικονική κοινωνική όραση, από την άλλη, είναι παραδείγματα του πώς μπορεί να ερμηνεύσουν οι φορείς του αρνητικού βιώματος τις αιτίες που το προκαλούν.

είναι ορατή, αλλά τόσο ισχυρή, απρόσιτη και μη-αλώσιμη, που κάθε αντίσταση απέναντί της να φαντάζει στη συνείδηση των δυσαρεστημένων ή απογοητευμένων ως αδύνατη έως αστεία.

Σε τέτοιες περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι αυτοί που βιώνουν τη ματαίωση στρέφουν την επιθετική τους διάθεση εναντίον κάποιας άλλης οντότητας - συνήθως μιας "ξένης" ομάδας - που θα παίξει έτσι το ρόλο ενός υποκατάστατου της πραγματικής πηγής της απογοήτευσης. Η μετάθεση της ευθύνης σε κάποιον που δεν έχει σχέση με την πρόκληση της ματαίωσης και η διοχέτευση της επιθετικής διάθεσης απέναντί του είναι γνωστό στην κοινωνική ψυχολογία ως σύνδρομο του *αποδιοπομπαίου τράγου* (scapegoating).¹¹ Δεδομένου ότι σε δομικά καθορισμένες ματαιώσεις (οικονομική δυσπραγία, ανεργία, απώλεια εισοδήματος, πόλεμος) η αιτία όχι μόνο είναι αόρατη, αλλά και χρόνια, η διοχέτευση της επιθετικότητας εναντίον μιας συγκεκριμένης ομάδας που παίζει έτσι το ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου, ενδέχεται να είναι συστηματική. Η αναπαραγωγή της επιθετικότητας δημιουργεί με τη σειρά της μια κουλτούρα αποδοχής και δικαίωσης της διάκρισης που γίνεται απέναντι στα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας. Από υποκατάστατο για την πραγματική αιτία της ματαίωσης, η ομάδα αυτή αποκτά την ιδιότητα του "συνήθους υπόπτου" και αποτελεί το σημείο εστίασης των ερμηνειών για το όποιο αρνητικό βίωμα εμφανιστεί στη σκηνή. Η μακρόχρονη αναπαραγωγή της επιθετικότητας που στρέφεται ενάντια στο ίδιο υποκατάστατο ερμηνεύει το γεγονός ότι, ενώ σε μια κοινωνία υπάρχουν περισσότερες ομάδες που θα μπορούσαν θεωρητικά να θεωρηθούν υπεύθυνες για ένα αρνητικό συλλογικό βίωμα, εν τούτοις η ευθύνη βαραίνει συνήθως μια συγκεκριμένη ομάδα.

---

¹¹ Βλ. P. Secord & C. Backman 1976: 216 κ.ε. Οι συγγραφείς κάνουν εκτενείς αναφορές σε πειραματικές έρευνες σχετικά με το σύνδρομο του *αποδιοπομπαίου τράγου*, από τις οποίες συνάγεται ότι η εκδήλωση επιθετικότητας μετά από μία ματαίωση, αλλά και η διοχέτευσή της προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση ισχύουν κάτω από συγκεκριμένους όρους και προϋποθέσεις, και μάλιστα όχι πάντοτε τις ίδιες.

Η λογική του αποδιοπομπαίου τράγου είναι μια κλασική περίπτωση εφαρμογής των μηχανισμών που περιγράφηκαν στην προηγούμενη ενότητα (4.4). Για μια ασαφή και πολύπλοκη πραγματικότητα προβάλλεται μια απλή και σαφής ερμηνεία, η οποία αν γίνει αποδεκτή οδηγεί σε μια εξίσου απλή "λύση", με τη μόνη διαφορά ότι η τελευταία δεν είναι λύση του αντικειμενικού προβλήματος, αυτού που βρίσκεται έξω και πέρα από τις συνειδήσεις των υποκειμένων, αλλά λύση με την έννοια της ψευδαίσθησης ότι η αιτία έχει εντοπισθεί και αντιμετωπίζεται.

5. ΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ

Όσοι βλέπουν την κοινωνική διάκριση ως αντανάκλαση της κοινωνικής δομής δεν έχουν κανένα λόγο να ασχοληθούν με το πώς η αγωγή στην οικογένεια, στο σχολείο, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, σε οποιοδήποτε πρόσθετο παιδαγωγικό περιβάλλον συμβάλλει στην ανάπτυξη ή την απόκρουση της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης. Αν δεχτούμε, άλλωστε, ότι ο ρατσισμός έχει αποκλειστικά ή κυρίως δομικές αιτίες, η διαφοροποίηση της αγωγής δεν έπρεπε να μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, στο βαθμό που μια διαφοροποίηση της αγωγής στο επίπεδο της κοινωνικοποίησης και της αγωγής δεν αποτελεί διαφοροποίηση της κοινωνικής δομής η οποία παράγει την κοινωνική διάκριση. Το ότι συζητάμε για τη σύνδεση ανάμεσα στην αγωγή και την κοινωνική διάκριση σημαίνει ότι η δομική θεώρηση του ρατσισμού έχει τα όριά της και ότι τα στερεότυπα, η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση δεν εμφανίζονται ξαφνικά στη συνείδηση και στις επιλογές του υποκειμένου, όταν και επειδή το κοινωνικό σύστημα εξυπηρετείται από την παρουσία τους. Αντίθετα, είναι πεποίθηση του συγγραφέα ότι η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση έχουν "βιογραφία", την οποία η αντιμετώπισή τους δεν μπορεί να αγνοήσει. Στις επόμενες σελίδες εκφράζονται ορισμένες σκέψεις σχετικά με την ευθύνη των παιδαγωγικών περιβαλλόντων για την ενθάρρυνση ή την απόκρουση της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης.

5.1 Η αναπαραγωγή της στερεοτυπικής σκέψης, της προκατάληψης και της διάκρισης

Από τη σκοπιά των υποκειμένων, τα στερεότυπα, η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση μπορούν να θεωρηθούν ως στρατηγικές αντιμετώπισης της πραγματικότητας σε επίπεδο γνωστικό, στάσεων και πράξης. Θεωρητικά είναι επιλογές - όχι οπωσδήποτε συνειδητές - από το σύμπαν των δυνατικών εναλλακτικών τρόπων αντίληψης, τοποθέτησης και παρέμβασης απέναντι στην πραγματικότητα. Το ερώτημα που προβάλλει, μετά από αυτό,

είναι το εξής: Πώς εξηγείται η ενεργοποίηση των *συγκεκριμένων* στρατηγικών για την αντιμετώπιση της πραγματικότητας και όχι άλλων, αφού αυτές που ενεργοποιούνται δεν είναι οι μόνες δυνατές;

Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι στρατηγικές που υιοθετεί το υποκείμενο στην καθημερινή ζωή για την αντιμετώπιση της αλληλεπίδρασης αποκτούν το νόημά τους μέσα στο πλαίσιο των γενικότερων κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών καθορισμών. Ταυτόχρονα, όμως, ικανοποιούν και άλλα κριτήρια ή ανάγκες υποκειμενικού χαρακτήρα: φαίνονται λογικές ή παράλογες, σωστές ή ανεπίτρεπτες, ικανοποιητικές ή προβληματικές, κανονικές ή αντικανονικές για το υποκείμενο, δηλαδή την πηγή προέλευσής τους. Και επειδή δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κοινωνικό σύστημα έχει "πράκτορες" παντού που με τη μορφή υποβολέα υπαγορεύουν κάθε φορά στα υποκείμενα την αξία μιας στρατηγικής από τη σκοπιά του συστήματος, φροντίζοντας με αυτόν τον τρόπο να συμπέσει η συστηματική με την υποκειμενική οπτική, δεν μένει άλλη ρεαλιστική ερμηνεία παρά η ερμηνεία της μάθησης μέσω της κοινωνικοποίησης και της αγωγής.

Κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής του το άτομο έρχεται σε επαφή με τύπους αντιμετώπισης (στρατηγικές) συγκεκριμένων καταστάσεων από τις οποίες ορισμένες υιοθετεί είτε ως έχουν ή τροποποιημένες, ενώ ορισμένες απορρίπτει και στη θέση τους δημιουργεί νέες. Η μεταβίβαση των "λύσεων" αυτών από γενιά σε γενιά αποτελεί μερική περίπτωση του γενικότερου φαινομένου της πολιτισμικής μεταβίβασης, της μεταβίβασης της πολιτισμικής κληρονομιάς από γενιά σε γενιά. Η μεταβίβαση αυτή δεν περιορίζεται απλώς στο πεδίο των "λύσεων" τυπικών προβλημάτων, αλλά περιλαμβάνει και εκείνο του προσδιορισμού των αναγκών και των επιθυμιών του υποκειμένου: με εξαίρεση ορισμένες από τις βασικές βιολογικές ανάγκες και επιθυμίες του ατόμου,¹ οι υπόλοιπες υπόκεινται σε πολιτισμικούς προσδιορι-

---

¹ Ακόμη και σ' αυτόν τον τομέα υπάρχει το ενδεχόμενο παρέμβασης της κουλτούρας για τον προσδιορισμό ενός βιολογικού δεδομένου ως ανάγκης, πολύ περισσότερο για τη διαχείριση αυτού του δεδομένου.

σμούς ή καθορισμούς, και πάντως σε πολιτισμική νοηματοδότηση. Τα περιβάλλοντα μέσα στα οποία το άτομο έρχεται σε επαφή με τους ορισμούς της πραγματικότητας και τα δυνητικά σενάρια παρέμβασης σ' αυτή ονομάζονται παιδαγωγικά περιβάλλοντα και είναι κυρίως η οικογένεια, το σχολείο, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, ο χώρος εργασίας και ο χώρος της πολιτισμικής συμμετοχής. Βεβαίως υπάρχουν ακόμη περιβάλλοντα όπως π.χ. οι ομάδες συνομηλίκων, ο στρατός, η εκκλησία, η τέχνη όπου είναι πιθανό να παράγονται μηνύματα είτε ευνοϊκά για την κοινωνική διάκριση, είτε και το αντίθετο. Η οικογένεια, το σχολείο και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας όμως φαίνεται να είναι παιδαγωγικά περιβάλλοντα στρατηγικής σημασίας για τους λόγους που αναφέρονται στην παρουσίαση του καθενός από αυτά στις σελίδες που ακολουθούν.

5.2 Οικογένεια και κοινωνική διάκριση

Η πρώτη επαφή του ατόμου με το νοηματικό σύμπαν των στερεοτύπων της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης συμβαίνει στην οικογένεια ή σε ό,τι την υποκαθιστά, σε μια σχετικά πρώιμη φάση της γλωσσικής, νοητικής και συναισθηματικής του ανάπτυξης (0-5 έτη). Οι κεντρικοί μηχανισμοί που εμπλέκονται σ' αυτή τη διαδικασία είναι η γλώσσα και η παρατήρηση. Η γλώσσα λειτουργεί κατ' αρχήν ως δεξαμενή κατηγοριών για την ταξινόμηση των ανθρώπων σε "δικούς μας" και "ξένους", αλλά και των "ξένων" σε μικρότερες υποκατηγορίες. Τα εθνικά ουσιαστικά και τα ουσιαστικά που δηλώνουν θρήσκευμα, γλώσσα ή γεωγραφική καταγωγή είναι κλασικά λεκτικά εργαλεία ταξινόμησης. Η εκμάθηση των εθνικών ονομάτων από μόνη της δεν είναι αρκετή για τη διαμόρφωση της εικόνας του "άλλου", της στάσης απέναντί του και των συμπεριφορών που είναι ενδεδειγμένες, όταν ο "άλλος" αποτελεί κοινωνικό εταίρο σε μια αλληλεπίδραση. Μαζί με τις ετικέτες το παιδί δέχεται και μηνύματα *περιεχομένου* σχετικά με τον "άλλον", έτσι ώστε η ετικέτα να λειτουργεί ως "ευρετήριο", ως λήμμα πίσω από το οποίο τοποθετούνται μια σειρά από χαρακτηριστικά του "άλλου" και

μια σειρά από στάσεις και δυνητικά σενάρια αντιμετώπισης του στην πράξη. Με την έννοια αυτή ο μηχανισμός μάθησης του "άλλου" δεν διαφέρει από τον κλασικό μηχανισμό μάθησης οποιουδήποτε αντικειμένου ή συμπεριφοράς: το όνομα του πράγματος είναι σημαντικό, αλλά λειτουργεί ως "κρεμάστρα" πάνω στην οποία τοποθετούνται άλλες πληροφορίες για το πράγμα ή εμπειρίες με το πράγμα. Στην περίπτωση του "άλλου" οι πληροφορίες και οι εμπειρίες προσφέρονται από την οικογένεια, τον πιο σημαντικό ίσως χώρο επικοινωνίας για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού.

Θα μπορούσε να διακρίνει κανείς τρεις τύπους παιδαγωγικής επιρροής που ασκεί η οικογένεια ως επικοινωνιακό περιβάλλον πάνω στο παιδί σχετικά με τα στερεότυπα, την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση. Ο πρώτος αφορά την ανταλλαγή εμπειριών από την καθημερινή ζωή μέσα στην οικογένεια, με το παιδί στο ρόλο του ακροατή. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για οικογένειες όπου η συμμετοχή στην επικοινωνία δεν οργάνωνεται αυστηρά με βάση την ηλικιακή ταυτότητα του μέλους της οικογένειας, αλλά είναι σε γενικές γραμμές ελεύθεροι από τέτοιους περιορισμούς. Κάτω από τέτοιες συνθήκες το παιδί δεν ενθαρρύνεται να πάει στο δωμάτιό του και να παίξει με τα παιχνίδια του, όταν οι γονείς και οι ενήλικες (π.χ. επισκέπτες) συζητούν τις εμπειρίες τους από την καθημερινή ζωή, εμπειρίες στις οποίες ενδέχεται να εμπλέκεται και κάποιο μέλος της "ξένης" ομάδας. Στο βαθμό που η ανταλλαγή των εμπειριών συνδέεται με μια ατμόσφαιρα ευχάριστη (χαλάρωση, αναγνώριση, εκτόνωση, κάθαρση) και προκαλεί ικανοποίηση, το παιδί συναντά τις περιγραφές και τις αξιολογήσεις του "άλλου" - δηλαδή τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις της "οικείας" ομάδας για την "ξένη" ομάδα - μέσα σε ένα κλίμα θετικό, και το τελευταίο που ενδέχεται να κάνει είναι να αμφισβητήσει την ορθότητά τους. Σ' αυτού του είδους την επικοινωνία οι εμπειρίες συνήθως αναφέρονται σε "συγκεκριμένους άλλους", είτε με την έννοια του βιογραφικού "άλλου" (π.χ. το άτομο που δουλεύει στη διπλανή μηχανή στο ίδιο εργοστάσιο που εργάζεται και ο ομιλητής), είτε με την έννοια του "τυπικού άλλου" (π.χ. ο ελεγκτής στο μετρό, ο υπάλληλος σε

μια τράπεζα, ο γιατρός σε ένα νοσοκομείο). Το πιο ενδιαφέρον για την ανάλυση του στερεοτυπικού λόγου στοιχείο εδώ είναι ότι η συμπεριφορά του "άλλου" περιγράφεται και ερμηνεύεται όχι μέσα από βιογραφικές (ατομικές ιδιαιτερότητες) ή κοινωνικές (π.χ. οι δεσμεύεις του συγκεκριμένου ρόλου που πραγματώνει το άτομο) μεταβλητές, αλλά με βάση την εθνική, θρησκευτική, φυλετική κλπ. διαφορά. Το μήνυμα, συνεπώς, για τον μικρό ακροατή είναι ότι ο "άλλος" συμπεριφέρεται έτσι, επειδή δεν είναι "δικός μας", επειδή είναι "ξένος". Αυτό είναι και το πρώτο ρατσιστικό μάθημα που παίρνει το παιδί πολύ νωρίς μέσα στην οικογένεια.

Ο δεύτερος τύπος παιδαγωγικής επιρροής² που ασκείται από το οικογενειακό περιβάλλον στο παιδί αφορά τον γενικότερο λόγο γύρω από τους "άλλους", κάτι που είναι συνηθισμένο επικοινωνιακό φαινόμενο σε πολυεθνικές κοινωνίες. Η επικοινωνία στην περίπτωση αυτή δεν εστιάζεται στην ανταλλαγή εμπειριών με συγκεκριμένους "άλλους", αλλά είναι γενική συζήτηση γύρω από τον "άλλο" ως συλλογικό υποκείμενο. Στις συζητήσεις αυτές οι περιγραφές, ερμηνείες και προτάσεις για δράση αφορούν την "ξένη" ομάδα στο σύνολό της, χωρίς να είναι απαραίτητη η τεκμηρίωση των επί μέρους επιχειρημάτων ή τοποθετήσεων με παραδείγματα. Τρία φαίνεται ότι είναι τα ρήματα που κυριαρχούν στις συζητήσεις αυτές, και είναι τα ρήματα *είμαι*, *θέλω* και *κάνω*. Οι "άλλοι" είναι X, θέλουν Ψ και κάνουν Z, και με τον τρόπο αυτό οριοθετούνται οι περιοχές της "ουσίας" της "βούλησης" και της "δράσης" της "ξένης" ομάδας γενικά αλλά και σε σχέση με την "οικεία" ομάδα. Ως προς το αποτέλεσμα, οι συζητήσεις αυτές είναι σχολιασμοί της σχέσης ανάμεσα στην "οικεία" και την "ξένη" ομάδα και το παιδί-ακροατής συμμετέχοντας σ' αυτές μαθαίνει ποια είναι και ποια πρέπει να είναι η στάση του

---

² Για τον αναγνώστη που έχει συνδέσει τον όρο παιδαγωγική επιρροή με κάτι θετικό ("καλό") και δικαιολογημένα δυσκολεύεται να κατανοήσει γιατί ο ρατσισμός που καλλιεργείται στην οικογένεια είναι παιδαγωγική επιρροή, διευκρινίζεται ότι ο όρος αυτός είναι τεχνικός όρος και παραπέμπει σε οποιαδήποτε επιρροή στα πλαίσια μιας παιδαγωγικής σχέσης, επιθυμητή ή ανεπιθυμητή, καλή ή κακή, ωφέλιμη ή επιζήμια.

ως μέλους της "οικείας" ομάδας απέναντι στην "ξένη" ομάδα.

Ο τρίτος τύπος παιδαγωγικής επιρροής αφορά την άμεση εμπειρία του "ξένου", είτε μέσω της παρατήρησης, είτε μέσω της συμμετοχής στην ίδια περίσταση αλληλεπίδρασης. Η εμπειρία του "άλλου" μέσω της παρατήρησης είναι καθημερινό φαινόμενο, δεν πρόκειται για κάτι το εξαιρετικό. Σημασία έχει κυρίως ο σχολιασμός της συμπεριφοράς του "άλλου" από τον ενήλικα που συνοδεύει το παιδί κατά την παρουσία του σε δημόσιους χώρους (π.χ. χρήση μεταφορικών μέσων, καταστήματα, χρήση ελεύθερου χρόνου σε χώρους αναψυχής κλπ.). Στις αναφορές αυτές ο ενήλικας υποδεικνύει κατά βάση στο παιδί πώς να αντιλαμβάνεται τη συμπεριφορά του "άλλου", τι θα θεωρήσει πιθανό και τι λιγότερο πιθανό, τι θα προσδοκήσει και τι όχι. Δεδομένου ότι ο στερεοτυπικός λόγος σχετικά με την "ξένη" ομάδα έχει ήδη προηγηθεί στην οικογένεια, χωρίς την παρουσία του "άλλου", η παρατήρηση της συμπεριφοράς του στην καθημερινή ζωή, έτσι όπως γίνεται με την ερμηνευτική συμβολή του ενήλικα, αποτελεί ένα είδος πρακτικής άσκησης στη στερεοτυπική σκέψη, την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση. Η εμπειρία του "άλλου" μέσω της συμμετοχής του παιδιού στην ίδια περίσταση επικοινωνίας υπάρχει όταν ο "ξένος" (σε οποιονδήποτε ρόλο) επικοινωνεί και αλληλεπιδρά με μέλη της οικογένειας του παιδιού, με το παιδί να είναι παρόν ή και να συμμετέχει ενεργά στην αλληλεπίδραση. Διάλογοι π.χ. ανάμεσα σε πωλητές πολυκαταστημάτων και σε μετανάστες που επιθυμούν να αγοράσουν κάτι, ανάμεσα στο προσωπικό των μεταφορικών μέσων και σε μετακινούμενους μετανάστες, ανάμεσα στους γονείς-μετανάστες και στους καλεσμένους σε γεύμα φίλους ή γνωστούς της "ξένης" ομάδας και πολλά άλλα παρόμοια παραδείγματα αποτελούν χώρους μάθησης για το παιδί μέσω της άμεσης εμπειρίας του "ξένου".

Η μάθηση που συντελείται στα πλαίσια της οικογένειας με αντικείμενο τον "άλλο" δεν είναι πάντοτε η επιθυμητή, αν αξιολογήσει κανείς τα αποτελέσματά της από την σκοπιά της αντιρατσιστικής αγωγής. Αυτό αφορά τόσο την περίπτωση του παιδιού που ανήκει στην κυρίαρχη πολιτικά, πολιτισμική ομάδα, όσο και την περίπτωση του παιδιού της μειονότητας. Εάν είχε κανείς

τη δυνατότητα παρέμβασης σε επίπεδο οικογένειας, θα μπορούσε να συμβουλευσει τους γονείς να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί σε δύο τομείς: Πρώτον, να είναι όσο πιο φειδωλοί γίνεται στην πρόωμη "ενημέρωση" των παιδιών για την "ξένη" ομάδα, αφήνοντας τα ίδια τα παιδιά να αντλήσουν εμπειρίες με μέλη της ομάδας αυτής και να τις επεξεργαστούν. Δεύτερον, να είναι πολύ προσεκτικοί στη χρήση της γλώσσας, όταν κάνουν αναφορές στην "οικεία" και στην "ξένη" ομάδα. Η υπερβολή στις περιγραφές, η βεβαιότητα στις διασταλτικές ερμηνείες για τη συμπεριφορά του "ξένου" και κυρίως η βιαστική απόδοση συλλογικής ευθύνης στην "ξένη" ομάδα για κάποιο δυσάρεστο βίωμα και γενικότερα απογοήτευση, είναι πρακτικές που ενθαρρύνουν τη στερεοτυπική σκέψη, την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση. Η κριτική στις γλωσσικές πρακτικές των γονέων δεν είναι, ασφαλώς, εύκολη υπόθεση. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους "δικούς" μας και τους "ξένους" είναι πλασμένη με νοήματα, με παραδοχές γύρω από την ταυτότητα του "άλλου" και τη "δική μας", και οι γλωσσικές πρακτικές της υπερβολής, του εύκολου χαρακτηρισμού, της εύκολης απόδοσης ευθύνης κλπ. τονώνουν τη διαχωριστική γραμμή. Η τόνωση της διαχωριστικής γραμμής κατά παράδοξο τρόπο είναι κοινός στόχος κύκλων επιρροής τόσο μέσα στην κυρίαρχη ομάδα, όσο και μέσα στην "ξένη" ομάδα, για διαφορετικούς λόγους: το βασικό επιχείρημα από την πλευρά της κυρίαρχης ομάδας είναι η απόκρουση της αποξένωσης, ενώ το αντίστοιχο επιχείρημα από την πλευρά της μειονότητας είναι η απόκρουση της αφομοίωσης. Κάθε μορφή παρέμβασης σε επίπεδο οικογένειας είναι υποχρεωμένη να λάβει υπόψη τη γενικότερη δυναμική του "τοπίου" σε μια πολυεθνική κοινωνία και να ανακαλύψει τα περιθώρια που είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο.

5.3 Σχολείο και ρατσισμός

Ο γενικός ρόλος του σχολείου ως προς τη διατήρηση και την αναπαραγωγή των πολιτισμικά υπαρκτών μορφών στερεοτυπικής σκέψης, προκατάληψης και κοινωνικών διακρίσεων έχει συζητηθεί στην προηγούμενη ενότητα. Στο σημείο αυτό διατυπώνονται απλά ορισμένες πρόσθετες σκέψεις σχετικά με (α) την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους μαθητές ως ενδεχόμενη εστία κοινωνικής διάκρισης, προκατάληψης και στερεοτυπικής σκέψης, και (β) τη γλώσσα των εγχειριδίων αλλά κυρίως του εκπαιδευτικού, όταν αναφέρεται σε συμπεριφορές, στάσεις ή χαρακτηριστικά γνωρίσματα της "οικείας" και της "ξένης" ομάδας, είτε με αφορμή συζήτηση ιστορικών γεγονότων, είτε με αφορμή παροντικές συγκρίσεις.

Ο τρόπος με τον οποίο είναι οργανωμένη η σχολική ζωή σε ένα πολυ-πολιτισμικό³ σχολείο αποτελεί ο ίδιος εστία μάθησης σε σχέση με την αντίληψη, την αξιολόγηση, και τη μεταχείριση του "άλλου". Σ' ένα πολιτισμικά μικτό σχολείο μπορεί π.χ. η επικοινωνία ανάμεσα στους μαθητές να οργανώνεται κατά μήκος των αντίστοιχων διαχωριστικών γραμμών, έτσι ώστε να περιορίζεται στο ελάχιστο η διαπολιτισμική αλληλεπίδραση, για την οποία βασική προϋπόθεση είναι η υπέρβαση της διαχωριστικής γραμμής και η οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους μαθητές (φιλία, παιχνίδι, ομάδες συνομηλίκων, μαθητική εκπροσώπηση, ομάδες εργασίας, μαθητικοί όμιλοι κλπ.) με βάση τις προτιμήσεις προσώπων, και όχι την κοινωνική ταυτότητα του "άλλου". Σχολεία π.χ. στα οποία οι ομαδοποιήσεις των μαθητών γίνονται με βάση την πολιτισμική τους ένταξη, όπου δημιουργούνται τόσοι "μαθητικοί λόγοι",⁴ όσοι και οι κοινωνικές ταυτότητες των προσώπων που προκύπτουν από τις διαχωριστικές γραμμές

---

³ Ένα σχολείο ονομάζεται πολυ-πολιτισμικό, όταν σ' αυτό φοιτούν μαθητές που ανήκουν σε περισσότερες από μία ομάδες με κριτήριο την εθνότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία ή το πολιτισμικό υπόβαθρο των μαθητών, στο βαθμό που οι αντίστοιχες διαχωριστικές γραμμές είναι κοινωνικά ενεργές.

⁴ Για το ρόλο της γλώσσας στην ανάδυση του ρατσισμού στα σχολεία βλ. Troyna / Hatcher 1992.

ανάμεσα στους μαθητές, όπου δημιουργούνται ιεραρχίες με βάση αυτές τις κοινωνικές ταυτότητες, όπου πραγματοποιούνται αποκλεισμοί ή εντάξεις προσώπων με κριτήριο τη θέση της ομάδας στην ιεραρχία, είναι περιβάλλοντα που ενθαρρύνουν τη στερεοτυπική σκέψη, την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση, ανεξάρτητα από το θετικό κατ' αρχήν για την αντιμετώπιση του ρατσισμού γεγονός ότι είναι πολυ-πολιτισμικά σχολεία. Η παρατήρηση αυτή γίνεται για να καταστεί σαφές ότι η ίδρυση πολυπολιτισμικών σχολείων και η απομάκρυνση από το μοντέλο του εκπαιδευτικού διαχωρισμού⁵ δεν είναι παρά το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση μιας διαπολιτισμικής εκπαίδευσης,⁶ και ότι αν δεν συνοδευτεί από επικουρικές ενέργειες και παρεμβάσεις το πρώτο αυτό βήμα είναι πιθανό να λειτουργήσει αντίστροφα: ως διευκόλυνση της κοινωνικής διάκρισης, με την εξασφάλιση της υποχρεωτικής παρουσίας του "ξένου" σε ένα περιβάλλον προγραμματικά εχθρικό. Η οργάνωση της σχολικής ζωής σε ένα πολυ-πολιτισμικό σχολείο δεν είναι, συνεπώς, εύκολη υπόθεση και με κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εξασφαλίζεται η απόκτησή της, στα πλαίσια της αυτονομίας των μαθητών που επαγγέλλεται μια ιστορικά ξεπερασμένη παιδαγωγική της μη-παρέμβασης. Το σχολείο είναι από τη φύση του παρεμβατικός θεσμός, αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για ένα πολυ-πολιτισμικό σχολείο, όπου απαιτείται συστηματική παρουσία και παρέμβαση εξειδικευμένου προσωπικού (που μπορεί να είναι και ειδικά καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί του ίδιου σχολείου) για την εξασφάλιση, τη διατήρηση και την προώθηση ενός αντι-ρατσιστικού παιδαγωγικού πλαισίου αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας. Οι εκπαιδευτικοί και το υπόλοιπο προσωπικό ενός σχολείου δεν πρέπει να ξεχνούν ότι οι μαθητές τους έρχονται στο σχολείο με έτοιμα στερεότυπα και προκαταλήψεις, προϊόντα κοινωνικής

---

⁵ Το μοντέλο του εκπαιδευτικού διαχωρισμού απαιτεί διαφορετικά σχολεία για διαφορετικές ομάδες μαθητών, είτε προγραμματικά (π.χ. τα μουσουλμανικά σχολεία στη Θράκη), είτε ως μεταβατική λύση σε μια προοπτική ενσωμάτωσης (σχολεία παλιννοστούντων).

⁶ Για την έννοια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης αλλά και τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ως πρακτική στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες βλ. Μάρκου 1995, Δαμανάκης 1989.

μάθησης στο χώρο της οικογένειας, της ομάδας των συνομηλίκων και των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Αυτό σημαίνει ότι το σχολείο, αν θέλει να είναι πραγματικά πολυ-πολιτισμικό, είναι υποχρεωμένο να παρέμβει προς την κατεύθυνση της αποδόμησης της ήδη υπάρχουσας προκατάληψης. Δύο από τους κλασικούς μηχανισμούς αποδόμησης της προκατάληψης π.χ. είναι η αλληλεπίδραση σε περιστάσεις αντιστροφής του status, και η συνεργασία σε συνθήκες αλληλεπίδρασης. Στην πρώτη περίπτωση η αλληλεπίδραση διαψεύδει έμπρακτα ένα από τα "αυτονόητα" της καθημερινής ζωής, όταν λ.χ. ο μαθητής που προέρχεται από μια κοινωνική κατηγορία με χαμηλή κοινωνική αξία αναλαμβάνει στο σχολείο έναν επίσημο ρόλο (συντονιστής, υπεύθυνος για κάποια δραστηριότητα, εκπρόσωπος του τμήματος) που τον διαφοροποιεί θετικά από πλευράς status σε σχέση με τους συμμαθητές του οι οποίοι προέρχονται από την ευνοημένη κοινωνική κατηγορία. Στη δεύτερη περίπτωση δύο (ή περισσότερα) άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες αναγκάζονται να βρεθούν σε μια περίπτωση όπου η λύση ενός προβλήματος ικανοποιεί ανάγκες και των δύο και όπου η συνεργασία είναι η μόνη μέθοδος για τη λύση του προβλήματος. Και οι δύο αυτές τεχνικές είναι εφαρμόσιμες στο σχολείο.

Ως προς τη γλώσσα των εγχειριδίων, αλλά ιδιαίτερα του εκπαιδευτικού, όταν γίνονται περιγραφές της "οικείας" και της "ξένης" ομάδας, αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι το υλικό των στερεοτύπων και της προκατάληψης είναι κατ' αρχήν έννοιες με τις οποίες γίνεται αντιληπτή η συμπεριφορά του "άλλου" και προσλαμβάνεται η εμπειρία με τον "άλλον". Ότι ειπώθηκε για τη χρήση της γλώσσας στα πλαίσια της επικοινωνίας ανάμεσα στους γονείς και το παιδί, ισχύει κατά μείζονα λόγο για την περίπτωση του σχολείου, καθώς στο σχολείο η χρήση της γλώσσας (ως κείμενο εγχειριδίου ή ως λόγος του δασκάλου) έχει θεσμικό φορτίο. Οι γλωσσικές πρακτικές στις οποίες υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να ενδώσουν οι εκπαιδευτικοί λόγω της μη-συνειδητής μεταφοράς γλωσσικών συνηθειών από την έξω-σχολική τους επικοινωνία, είναι οι περιγραφές του εθνικού χαρακτήρα (π.χ. η τυπική, υποτίθεται, νοοτροπία και συμπεριφορά της "οικείας" και της "ξένης"

ομάδας, οι αρετές και οι αδυναμίες της, ιδιαίτερα όταν αυτές παρουσιάζονται με διαχρονική ισχύ) και η χρήση εθνικών (ή ισοδύναμων) ουσιαστικών στις περιγραφές και τις ερμηνείες ιστορικών ή σύγχρονων γεγονότων, όπου θυσιάζεται η ακρίβεια και η εγκυρότητα των περιγραφών και των ερμηνειών χάριν της απλότητας, της σαφήνειας και της συναισθηματικής εκτόνωσης. Η χρήση της προσωπικής αντωνυμίας στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (εμείς) και η αντίστοιχη χρήση της αντωνυμίας του τρίτου προσώπου (αυτοί) σε συνδυασμό με τα εθνικά (ή τα ισοδύναμα, π.χ. ουσιαστικά που δηλώνουν καταγωγή, φυλή ή θρησκεία) ουσιαστικά είναι οι βασικές γλωσσικοί λεωφόροι της προκατάληψης, λόγω της λειτουργίας τους στην παραγωγή της αίσθησης της συλλογικής ευθύνης, υπερηφάνειας και ενοχής. Η απόδοση της ευθύνης, το δικαίωμα στην υπερηφάνεια και η υποχρέωση στην ενοχή γίνονται σαρωτικά, και όχι μεμονωμένα ή κατά περίπτωση, ανάλογα με το ρόλο κάποιου προσώπου, ομάδας, μηχανισμού ή οργανισμού στην παραγωγή ενός αποτελέσματος, θετικού ή αρνητικού.

Εξυπακούεται ότι ένα σχολείο που υιοθετεί τη φιλοσοφία της διαπολιτισμικής αγωγής πρέπει να δείχνει ιδιαίτερη ευαισθησία στη χρήση της γλώσσας, τόσο σε επίπεδο συγγραφής εγχειριδίων, όσο και σε επίπεδο ζωντανού λόγου του εκπαιδευτικού. Η γλώσσα παράγει πραγματικότητα, με την έννοια ότι το υλικό των απεικονίσεων της εξωτερικής πραγματικότητας που φτάνουν στη συνείδηση του μαθητή, είναι γλωσσικό, ακόμη κι αν ο εκπαιδευτικός έχει στη διάθεσή του τα όποια εποπτικά μέσα του επιτρέπει η περίπτωση. Εάν ο ισχυρισμός ότι το υποκείμενο αντιμετωπίζει την πραγματικότητα με βάση τον εννοιολογικό του οπλισμό είναι έστω και εν μέρει ορθή, τότε η εικόνα που έχω διαμορφώσει για τον "άλλο" με βάση τις περιγραφές και τις ερμηνείες - δηλαδή τη γλώσσα - του δασκάλου παίζει το ρόλο της ως παράγοντας που θα επηρεάζει τη συμπεριφορά μου απέναντι στον "άλλο" και αυτό με τη σειρά του θα επηρεάζει την αντίδραση του "άλλου" στη συμπεριφορά μου. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο επιβάλλεται πολύ μεγάλη ευαισθησία στη χρήση της γλώσσας εκ μέρους των εκπαιδευτικών σε ένα πολυπολιτι-

σμικό σχολείο.

5.4 Μέσα μαζικής επικοινωνίας και ρατσισμός

Η σημασία του ραδιοφώνου, της εφημερίδας και της τηλεόρασης - αλλά και όλων γενικά των μέσων διάδοσης της εικόνας και της πληροφορίας στις σύγχρονες κοινωνίες - έχει τονιστεί πολλές φορές και δεν είναι απαραίτητο να επιχειρηματολογήσει κανείς για να τεκμηριώσει τον ισχυρισμό αυτό. Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και η προκατάληψη συναντώνται στο εξής σημείο: στην παρουσίαση του "άλλου" (και του "εαυτού") στην οποιαδήποτε μορφή εκπομπής από την ειδησεογραφία μέχρι το κινηματογραφικό έργο στο οποίο υπάρχει μια συγκεκριμένη κατανομή ρόλων.⁷ Αυτό που έχει ίσως σημασία να τονιστεί από την αρχή είναι ότι τα μέσα μαζικής επικοινωνίας λόγω της ευκολίας που έχει η πρόσβαση στο μήνυμα που εκπέμπουν και λόγω της συστηματικής τους παρουσίας στην καθημερινή ζωή δισεκατομμυρίων ανθρώπων, έχουν καταστεί ένα από τα πιο σκληροτράχηλα μέσα άσκησης επιρροών σε άτομα όλων των ηλικιών σε όλον τον πλανήτη. Επομένως, δεν είναι μόνο το παιδί που εκτίθεται στο μήνυμά τους, αλλά και οι ενήλικες. Το ερώτημα είναι εάν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στο σύνολό τους - και πέρα από τις όποιες εξαιρέσεις - λειτουργούν υπέρ της διατήρησης και της αναπαραγωγής της στερεοτυπικής σκέψης, της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης ή κάνουν το αντίθετο και με ποιους μηχανισμούς πραγματώνουν κάθε φορά το ένα ή το άλλο.

Μια πρώτη παρατήρηση που πρέπει να γίνει σε σχέση με τη λειτουργία των μαζικών μέσων επικοινωνίας στις σύγχρονες κοινωνίες είναι ότι αυτά δρουν και κινούνται κυρίως μέσα σε δύο τυπικά υπο-συστήματα: την οικονομία και την πολιτική. Στα πλαίσια του πρώτου το μήνυμα που εκπέμπεται από το μέσο σχετίζεται άμεσα ή έμμεσα, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα με στοιχεία του οικονομικού κώδικα (π.χ. κέρδος, επενδύσεις, εξασφάλιση

---

⁷ Για την παρουσίαση του "άλλου" από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας βλ. Bayles 1985, Sabbagh 1990, Martindale 1991, Stutzmann 1993.

αγορών κλπ.). Ιδιαίτερα στην τηλεόραση, η σχέση ανάμεσα στο μήνυμα και στον κώδικα του οικονομικού υπο-συστήματος προωθείται μέσω της υψηλής ακροαματικότητας. Το επίπεδο ακροαματικότητας, ασφαλώς, δεν μπορεί πάντοτε να σχεδιασθεί ιδιαίτερα μέσα σ' ένα άκρως ανταγωνιστικό τηλεοπτικό περιβάλλον. Ένας όμως τρόπος να ανεβεί η ακροαματικότητα είναι να προσαρμόσει ο παραγωγός το μήνυμά του σε ορθώς ανιχνευθείσες επιθυμίες ή προσδοκίες του δυνητικού τηλεθεατή. Η προσαρμογή του μηνύματος στις "ανάγκες" του τηλεθεατή με στόχο τη διεύρυνση της εμβέλειας του μηνύματος είναι η χαρακτηριστική στρατηγική των μέσων μαζικής επικοινωνίας που τα εξομοιώνει ως προς τη λειτουργία με τους πολιτικούς σε περιβάλλον κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όπου η γνώμη του εκλογικού σώματος προσδιορίζει τη σταδιοδρομία ενός πολιτικού προσώπου ή προγράμματος. Ταυτόχρονα τη διαφοροποιεί προγραμματικά απέναντι στους παιδαγωγούς και την παιδαγωγική, με την έννοια ότι στην παιδαγωγική σχέση η γνώμη του παιδαγωγούμενου για το μήνυμα του παιδαγωγού δεν οδηγεί τον τελευταίο στην προσαρμογή της παιδαγωγικής του παρέμβασης προς τις επιθυμίες του παιδαγωγούμενου. Άλλωστε ο τελευταίος δεν έχει τη δυνατότητα επιλογής του πομπού, δεν μπορεί να κάνει "παιδαγωγικό zapping".

Στα πλαίσια του δεύτερου υπο-συστήματος (πολιτική) το εκπεμπόμενο μήνυμα σχετίζεται με τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας (διατήρηση, μεταβολή, διεύρυνση, περιορισμό κλπ.). Και εδώ η ακροαματικότητα - και γενικά η εμβέλεια του μηνύματος - είναι η βασική προϋπόθεση για την άσκηση πολιτικής επιρροής, όποια μορφή και αν αυτή έχει. Διαφορετικά, όμως, από ό,τι συμβαίνει με την οικονομική λειτουργία των μαζικών μέσων επικοινωνίας, τα περιθώρια για διεύρυνση της εμβέλειας του πολιτικού μηνύματος μέσω της προσαρμογής του προγράμματος και γενικά της προσφοράς στις επιθυμίες του κοινού είναι περιορισμένο. Ο λόγος είναι απλός: το πολιτικό μήνυμα που προωθεί μια εφημερίδα ή ένας τηλεοπτικός σταθμός είναι λίγο-πολύ συγκεκριμένο, καθώς αυτό συνδέεται με συμφέροντα, κατεστημένα ή προοπτικά. Η διαφοροποίηση του πολιτικού μηνύματος με

στόχο την αύξηση της ακροαματικότητας ως στρατηγική του διαχειριστή του μέσου μαζικής επικοινωνίας, δεν προσφέρεται ιδιαίτερα. Αυτό, άλλωστε, εξηγεί εν μέρει την πολύ περιορισμένη εμβέλεια που είχαν κρατικοί τηλεοπτικοί σταθμοί σε πρώην ανατολικές χώρες (π.χ. Ανατολική Γερμανία), που μπροστά στο δίλημμα να ανεβάσουν την ακροαματικότητα θυσιάζοντας το μήνυμα, έμειναν πιστοί στο μήνυμα. Η στρατηγική των μέσων μαζικής επικοινωνίας ως φορέων πολιτικών μηνυμάτων φέρνει στην επιφάνεια ορισμένες ομοιότητες με την παιδαγωγική αλληλεπίδραση: όπως ένας παιδαγωγός, έτσι και μια εφημερίδα ή ένας τηλεοπτικός σταθμός, ή καταφέρνει να πείσει ή οδηγείται σε αποτυχία ως προς το αποτέλεσμα, πάντως δεν μεταβάλλει το μήνυμα στον πυρήνα του, προσαρμοζόμενος στη γνώμη των μαθητών ή των τηλεθεατών. Όταν κάνει το τελευταίο, ήδη έχει αυτοκαταργηθεί και μπορεί μεν να υπάρχει ως βιολογικό υποκείμενο ή ως τεχνολογία, δεν υπάρχει όμως ως κοινωνικό γεγονός, ως περιεχόμενο.

Ως ουδέτερα εργαλεία, τα μαζικά μέσα επικοινωνίας, ακριβώς επειδή είναι μαζικά, είναι εξ ορισμού εμπόδια στην κοινωνική διάκριση: το μήνυμά τους απευθύνεται σε όλους όσους έχουν (τεχνικά) πρόσβαση στο μέσον, πρακτικά σε όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως διαχωριστικών γραμμών. Μοιάζουν έτσι με ένα ανοιχτό πολυ-πολιτισμικό σχολείο, που φιλοξενεί μαθητές όλων των τύπων και ασκεί τις παιδαγωγικές του επιρροές προς όλες τις κατευθύνσεις. Αλλά αυτό είναι το πρώτο βήμα, και έχει σημασία για να αξιολογήσει κανείς τη λειτουργία ενός μέσου μαζικής επικοινωνίας ως προς την κοινωνική διάκριση ή την προκατάληψη να δει ποια είναι τα επόμενα βήματα, με άλλα λόγια να μελετήσει το περιεχόμενο. Τα βασικά κριτήρια με τα οποία θα μπορούσε να αξιολογήσει κανείς τη σχετική λειτουργία μιας εφημερίδας, ενός ραδιοφωνικού σταθμού ή ενός τηλεοπτικού σταθμού ή προγράμματος, είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί, η ακρίβεια των περιγραφών που δίνει, η αντιπροσωπευτικότητα των θεμάτων που παρουσιάζει, η κατανομή των ρόλων που προβάλλει, και τέλος η ρητά εκφρασμένη φιλοσοφία του μέσου ως προς το ζήτημα της προκατάληψης και της κοινωνικής διάκρισης.

Σε ό,τι αφορά τη γλώσσα του μέσου, ισχύουν σε γενικές γραμμές όσα αναφέρθηκαν για το ίδιο θέμα στο περιβάλλον της οικογένειας και του σχολείου. Η μόνη διαφορά είναι ότι ισχύουν σε μεγαλύτερο βαθμό, καθώς το λεκτικό μήνυμα, πρώτον, είναι συστηματικό - ιδιαίτερα στα ειδησεογραφικά προγράμματα - και δεύτερον, συνοδευόμενο συνήθως από εικόνα, είναι πιο "αυτονόητο" και γι αυτό δυσκολότερα ανιχνεύσιμο ως ανακριβές ή φορτισμένο με προκαταλήψεις. Ιδιαίτερα τα προγράμματα που αφορούν τη διεθνή επικαιρότητα, τις διμερείς σχέσεις μιας χώρας, ή το παρελθόν (σε διεθνές, διμερές ή εθνικό επίπεδο) είναι ευάλωτα σε εκτροχιασμούς αυτού του είδους, οι οποίοι, επειδή είναι συχνοί και έχουν μεγάλες ομοιότητες με τους αντίστοιχους στην υπόλοιπη καθημερινή ζωή του ακροατή, περνάνε απαρατήρητοι με το μανδύα του αυτονόητου.

Η ακρίβεια και η ποιότητα των περιγραφών από συμπεριφορές ατομικών ή συλλογικών φορέων της "ξένης" ομάδας είναι το δεύτερο κριτήριο με το οποίο μπορεί να αξιολογηθεί το μέσο ως προς την ενθάρρυνση ή απόκρουση της κοινωνικής διάκρισης. Ιδιαίτερα, σε ό,τι αφορά τις περιγραφές συμπεριφορών ή γεγονότων για τις οποίες υπάρχουν δύο ή περισσότερες εκδοχές, η συστηματική παρουσίαση της μιας από τις εκδοχές αυτές και η αγνόηση ή στιγματισμός της άλλης, συνιστούν πρόβλημα. Πρόβλημα αποτελεί επίσης μια ψευδεπίγραφη πολυμέρεια, στο όνομα της οποίας παρουσιάζεται μεν και κάποια άλλη εκδοχή, εκτός από την κυρίαρχη, αλλά με τέτοιο τρόπο που να ευνοεί την εγκυρότητα της κυρίαρχης εκδοχής των πραγμάτων. Δεδομένης της λειτουργίας του μέσου ως οικονομικού και πολιτικού μοχλού και δεδομένου του επιπέδου προσδοκιών του κοινού του συγκεκριμένου μέσου, το ιδανικό της αντικειμενικότητας και της ουδετερότητας στις περιγραφές και στις ερμηνείες της συμπεριφοράς του "άλλου" είναι μακρινό. Η πιο σημαντική παρέμβαση που θα μπορούσε κανείς να φανταστεί στο σημείο αυτό είναι η ενίσχυση της κριτικής ικανότητας του αναγνώστη, ακροατή ή τηλεθεατή, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αποτρεπτική προσδοκία από τη σκοπιά του διαχειριστή του μέσου.

Ένα τρίτο κριτήριο που μνημονεύτηκε παραπάνω είναι η αντιπροσωπευτικότητα της θεματολογίας ως μέσου, παράγοντα που δείχνει εάν οι δέκτες του μηνύματος μπορούν να αναγνωρίσουν μέσα σ' αυτό και δικά τους ενδιαφέροντα, εμπειρίες ή προβληματισμούς ή εάν στο μήνυμα προβάλλεται αποκλειστικά μια θεματολογία που σχετίζεται με τη ζωή της κυρίαρχης ομάδας. Ένας τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε το μέσο να λάβει υπόψη τις διαφορετικές θεματολογίες των δεκτών είναι π.χ. η κατάτμηση του προγράμματος σε ζώνες με κριτήριο την κοινωνική ταυτότητα (γλωσσική, θρησκευτική, εθνική) του αποδέκτη. Αυτό εν μέρει πραγματοποιείται με την παρεμβολή ξενόγλωσσων προγραμμάτων στα τηλεοπτικά ή ραδιοφωνικά προγράμματα μιας χώρας. Ένας δεύτερος τρόπος θα ήταν ο πολλαπλασιασμός των μέσων με κριτήριο το ακροατήριο, πράγμα που θεωρητικά θα σήμαινε τη διάσπαση του μηνύματος σε τόσες μορφές, όσες και οι διαχωριστικές γραμμές μιας κοινωνίας. Το μοντέλο αυτό μπορεί να λειτουργήσει σε ορισμένες κοινωνίες με μεγάλη αφομοιωτική δύναμη, όπου ο κίνδυνος για την ενθάρρυνση αποσχιστικών ρευμάτων και τάσεων είναι ανύπαρκτος ή ελάχιστος. Όμως σε κοινωνίες με ασταθή ισορροπία ως προς το τελευταίο, μια οργάνωση του μηνύματος με βάση τη γλώσσα, τη θρησκεία ή την εθνότητα των ομάδων που συγκροτούν τη συγκεκριμένη κοινωνία εγκυμονεί ορισμένους κινδύνους αυτονόμησης των χώρων επικοινωνίας και αμοιβαίας απομάκρυνσης των κοινών σημείων αναφοράς ανάμεσα στις διάφορες ομάδες. Έτσι ο κατακερματισμός του μηνύματος σε περιοχές που προσδιορίζονται με διαφορετικά κριτήρια θεματολογικού ενδιαφέροντος, διαφορετικούς αξιακούς κώδικες και διαφορετικές πολιτικές (καθεστωτικές) φιλοσοφίες, θα προκαλούσε προβλήματα στην εξασφάλιση μιας επαρκούς και αναγκαίας για την ομαλή (ειρηνική) λειτουργία μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Όπως με την επίσημη γλώσσα, έτσι και με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, πέρα από το συμφέρον της επικοινωνίας, παίζεται και ένα γενικότερο παιχνίδι, το παιχνίδι της δημιουργίας κοινών σημείων αναφοράς, μιας *lingua franca* σε επίπεδο συνείδησης της κοινωνικής πραγματικότητας.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την κατανομή των διαφόρων ρόλων στα προγράμματα κυρίως του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, αλλά και στα ρεπορτάζ ή στη σχολιογραφία των εφημερίδων, έχει παρατηρηθεί ότι σε κοινωνίες με έντονη στερεοτυπική σκέψη και προκατάληψη οι θετικοί ρόλοι προέρχονται μονομερώς από το χώρο της "οικείας" ομάδας, ενώ αντίθετα οι αρνητικοί από την "ξένη" ομάδα. Σε τέτοιες περιπτώσεις τα πρότυπα ομορφιάς, επιτυχίας, ηθικής σε επίπεδο ειδησεογραφίας, καλλιτεχνικής παραγωγής (θέατρο, κινηματογράφος, λογοτεχνία) ή ενημερωτικών εκπομπών και κειμένων (π.χ. ντοκυμαντέρ, σειρές επικαιρότητας κ.α.) τοποθετούνται συνήθως στην ομάδα με το υψηλότερο κοινωνικό status, ενώ αντίθετα τα αρνητικά πρότυπα της αποτυχίας, της καθυστέρησης, της ανηθικότητας κ.α. προέρχονται από το χώρο της υποδεέστερης ομάδας. Μια τέτοια παρουσίαση της πραγματικότητας μπορεί να ικανοποιεί τα κριτήρια της σαφήνειας και της απλούστευσης, αλλά παραβιάζει την αρχή της ακρίβειας, της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας του μέσου. Και εάν μεν το πρόβλημα προέρχεται από μια κακή διαχείριση του μέσου, είναι εύκολα θεραπεύσιμο. Εάν όμως αντανάκλα μια προσπάθεια προσαρμογής που επιχειρεί ο διαχειριστής του μέσου με σκοπό την ικανοποίηση σχετικών επιθυμιών και προσδοκιών του δέκτη, το πρόβλημα είναι πολύ πιο δύσκολο. Στην περίπτωση αυτή ακόμη και μια ρητή τοποθέτηση του μέσου (λ.χ. σε μια από τις αυτο-παρουσιάσεις του) υπέρ του οικουμενικού ανθρωπισμού και εναντίον των κοινωνικών διακρίσεων - ένα από τα αμφιλεγόμενα κριτήρια για την αξιολόγηση της στάσης του συγκεκριμένου μέσου απέναντι στη στερεοτυπική σκέψη, την προκατάληψη και την κοινωνική διάκριση - δεν θα μπορέσει να αντισταθμίσει το αποτέλεσμα που έχει στη συνείδηση του δέκτη η συστηματική παρουσίαση μιας ασύμμετρης κατανομής των θετικών και των αρνητικών προτύπων με κριτήριο την μεροληπτικότητα υπέρ της ευνοημένης κοινωνικής κατηγορίας.

Τελικές Παρατηρήσεις

Η κοινωνική διάκριση αποτελεί ένα από τα ιστορικά προσδιορισμένα πολιτισμικά φορτία που μεταφέρουν ακόμη και σήμερα και οι πιο αναπτυγμένες τεχνολογικά και πολιτικά κοινωνίες. Αναμφίβολα έχει περιοριστεί σημαντικά σε όλον τον κόσμο ο θεσμικός ρατσισμός, με τον εκσυγχρονισμό των συνταγμάτων και γενικά της νομοθεσίας, της σχετικής με τη μεταχείριση του πολίτη, έτσι ώστε ιδιότητες όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η καταγωγή, και η εθνότητα να θεωρούνται αθέμιτα κριτήρια για τη δικαιολόγηση της διαφορετικής αρνητικής μεταχείρισης. Η μόνη επίσημα επιτρεπόμενη και θεωρούμενη ως επιβεβλημένη διαφορετική μεταχείριση του πολίτη εκ μέρους του κράτους αλλά και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι η αξιοκρατική πρόσβαση σε ιεραρχημένα ως προς την αξία τους αγαθά. Η υποχώρηση του θεσμικού ρατσισμού όμως δεν ισοδυναμεί με την εξάλειψή του από τις κοινωνίες. Η στερεοτυπική σκέψη, η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση υπάρχουν και εκδηλώνονται άτυπα, είναι όμως εξίσου αποκρουστικά. Η παρουσία τους σχετίζεται με στοιχεία της κοινωνικής δομής και της οικονομίας, αλλά όχι μόνον μ' αυτά. Δεν υπάρχουν μόνον επειδή είναι "χρήσιμα" για τη διατήρηση του status quo, αλλά και επειδή αποτελούν στοιχεία της πολιτισμικής κληρονομιάς μιας ομάδας (λαού, χώρας, περιοχής), που καταφέρνουν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους κυρίως μέσω των γλωσσικών και πολιτισμικών πρακτικών από γενιά σε γενιά.

Το άτομο έρχεται σε επαφή με αυτά τα στοιχεία κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής του, και ιδιαίτερα από τη συμμετοχή του στην αλληλεπίδραση στα πλαίσια της οικογένειας, του σχολείου, των μέσων μαζικής επικοινωνίας και άλλων θεσμικών ή μη-θεσμικών επικοινωνιακών περιβαλλόντων. Τα στερεότυπα, η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση είναι "προτάσεις" του παιδαγωγικού περιβάλλοντος στο παιδί και το νέο για την αντιμετώπιση της αλληλεπίδρασης με τους κοινωνικούς του εταίρους. Ούτε οι προτάσεις αυτές είναι οι μόνες δυνατές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του ατόμου, ούτε η αντιμετώπιση των

προβλημάτων (ή της αλληλεπίδρασης) που αυτές υπόσχονται είναι η μόνη δυνατή ή η προσφορότερη. Από τη σκοπιά του υποκειμένου, τα στερεότυπα, η προκατάληψη και η κοινωνική διάκριση εξυπηρετούν ορισμένες ανάγκες, όπως π.χ. την ανάγκη για σαφήνεια και απλούστευση, την ανάγκη για ιεραρχική θέση, την ανάγκη για τιμωρία του ενόχου ύστερα από μια δυσάρεστη εμπειρία.

Όμως και τα τρία αυτά φαινόμενα ή συμπεριφορές περι-κλείουν ανορθολογισμό: Τα στερεότυπα είναι χοντροκομμένες και έτσι ανακριβείς αναπαραστάσεις του "άλλου", η προκατάληψη είναι αρνητική προδιάθεση για μεταχείριση του "άλλου", βασισμένη σε άτοπες παραδοχές, και η κοινωνική διάκριση είναι μεταφορά του επιπέδου σύγκρισης και αξιολόγησης του "άλλου" από το πεδίο των ικανοτήτων (προσόντα), στο πεδίο της κοινωνικής ταυτότητας (ετικέτας). Και τα τρία είναι αμοιβαία, με την έννοια ότι υπάρχουν είτε ως πραγματικότητες (π.χ. τα στερεότυπα και η προκατάληψη), είτε ως δυνητικές πραγματικότητες (κοινωνική διάκριση) όχι μόνο μέσα στην ευνοημένη ομάδα, αλλά και μέσα στην αδικημένη ομάδα. Η μόνη ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις ομάδες που εμπλέκονται σ' αυτό το αυτορυθμιζόμενο σύστημα στερεοτύπων, προκατάληψης και κοινωνικής διάκρισης είναι η διαφορά δυνατοτήτων για την επιβολή των επιλογών του ενός πάνω στην άποψη του άλλου, δηλαδή η διαφορά δύναμης ή εξουσίας.

Υπάρχουν δύο κεντρικά επιχειρήματα για την απόκρουση της κοινωνικής διάκρισης σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής το ένα αφορά την απελευθέρωση ενός ανθρώπινου δυναμικού, η εξέλιξη του οποίου αναστέλλεται ή ακυρώνεται, με ζημιά του κοινωνικού συνόλου αλλά και του συγκεκριμένου ατόμου. Το δεύτερο σχετίζεται με την ηθική υπόσταση της κοινωνικής διάκρισης στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, διαπνεόμενης από τα ιδανικά του οικουμενικού ανθρωπισμού. Αν σύμφωνα με το πρώτο επιχειρήμα η κοινωνική διάκριση είναι ανορθολογική ή κοινωνικά ασύμφορη, σύμφωνα με το δεύτερο είναι ανήθικη και ιστορικά ξεπερασμένη.

Η αντιμετώπιση της κοινωνικής διάκρισης είναι τόσο εύκολη υπόθεση, όσο και η επίκληση των αρχών του ορθολογισμού και μιας οικουμενικής ανθρωπιστικής ηθικής για τη ρύθμιση της συμπεριφοράς του ατόμου. Ειδικότερα όσοι επιχειρούν να την αντιμετωπίσουν σε θεσμικά περιβάλλοντα, όπως π.χ. το σχολείο, το σύστημα απασχόλησης, την πολιτική, πρέπει να είναι προετοιμασμένοι για την εμφάνιση αντιστάσεων, είτε επειδή η διάκριση "συμφέρει" συστημικά (συμπίεση του κόστους, καθήλωση του status), είτε επειδή κοινωνικά "επιβάλλεται" (π.χ. τοποθετεί τον φορέα της στον κορμό του κοινωνικού σώματος), είτε, τέλος, επειδή "βολεύει" (εκτόνωση, υπεραπλουστευμένες ερμηνείες, σαφείς εικόνες, αίσθηση υπεροχής). Η θεσμική παρέμβαση για την απόκρουση της κοινωνικής διάκρισης είναι απαραίτητη, αλλά η εξασφάλισή της είναι ζήτημα πολιτικού προγράμματος. Δεν είναι όμως ικανή συνθήκη για την απόκρουση της διάκρισης, για δύο λόγους: επειδή οι (αντιρατσιστικοί) κανόνες παραβιάζονται, και επειδή οι κανόνες αυτοί δεν μπορούν να καλύψουν όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής. Αυτό που έχει εξίσου μεγάλη σημασία στην αντιμετώπιση του καθημερινού ρατσισμού είναι η αντικατάσταση της κουλτούρας της σιωπής και της ανοχής απέναντι στην κοινωνική διάκριση από μια κουλτούρα ελέγχου και παρέμβασης, όταν δίπλα μας εκδηλώνεται κάποιο κρούσμα. Η αντίσταση στην κοινωνική διάκριση ποτέ δεν ήταν και ποτέ δεν μπορεί να είναι υπόθεση μόνο του κράτους και των θεσμικών του οργάνων. Είναι και υπόθεση του κάθε πολίτη, που δεν αρκεί να μάθει να μην εκδηλώνει τάσεις και πρακτικές κοινωνικής διάκρισης, αλλά πρέπει και να μάθει να ενοχλείται, όταν άλλοι εκδηλώνουν παρόμοιες συμπεριφορές. Η ετοιμότητα για παρέμβαση και η ίδια η παρέμβαση είναι, ασφαλώς, "κουραστικά" πράγματα, και ίσως ακούγεται λογικό το επιχείρημα της "ουδετερότητας" και της "μη-παρέμβασης", γιατί ο καθένας ίσως προτιμά να έχει την ησυχία του. Αλλά με πολίτες που θέλουν να έχουν βραχυπρόθεσμα την ησυχία τους και που δεν έχουν την τόλμη να δυσαρεστήσουν όσους επιχειρούν κοινωνικές διακρίσεις στον χώρο τους, δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε για δημοκρατία, ούτε και για ανθρωπισμό. Με αυτή την έννοια τα παιδα-

γωγικά περιβάλλοντα, και ιδιαίτερα το σχολείο, ίσως πρέπει να ξανασκεφτούν την παιδαγωγική αξία της τόλμης, συνδυασμένης με την κριτική σκέψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Asch, S. 1976. The role of attribution processes in conformity and dissent. In: *American Psychologist*, 31, 2, σελ. 148-157.
- Barth, F. 1969. *Ethnic groups and boundaries*. Bergen-Oslo.
- Bayles, M. 1985. Blacks on T.V: Adjusting the image. In: *New Perspectives*, vol. 17, 3, σελ. 2-6.
- Becker, A. 1980. The role of the school in the maintenance and change of ethnic group affiliations.
- Blau, P.M. 1964. *Exchange and power in social life*. Harcourt, Blace and Word, Inc.: New York.
- Blumer, H. 1976. Society as symbolic interaction. In: Manis, B. Meltzer (eds) *Symbolic Interaction. A Reader in Social Psychology*. Allyn and Bacon Inc.: Boston, σελ. 145-157.
- Bohnsack, R. 1976. Unterpreviligierung als mangelnde Handlungskompetenz. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: Kommunikative Sozialforschung*. Wilhelm von Fink Verlag: Muenchen, σελ. 261-324.
- Bork, U. 1981. The shock of studying in Germany: Students from developing countries in Germany. In: *Western European Education*, vol. 13, 3, σελ. 57-64.
- Buchanan, W. 1951. Stereotypes and tensions as revealed by the UNESCO international poll. In: *International Social Science Journal* 3, σελ. 515-528.
- Campbell, D.T. 1967. Stereotypes and the perception of group differences. In: *American Psychologist*, 22, σελ. 817-829.
- Davis, D.F. 1984. *Language, Migrants and Power*.
- Deutsch, K. 1978. *Nationalism and social communication. An Inquiry into the foundations of nationality*. MIT Press: Cambridge (Mass)/London.
- Festinger, L. 1964. *Conflict, decision and dissonance*. Stanford.

- Giroux, H. A. 1992. Curriculum, multiculturalism and the politics of identity. In: NASSP-Bulletin, vol 76, No 548, σελ. 1-11.
- Gotovos, A. 1991. Auslaender bleibt Auslaender. Zum Verhaeltnis von auslaenderfreundlichen Positionen und anhaltender staatsbuergerlicher Diskriminierung von Immigranten. In: H. Barkowski/ G. Hoff (Hrsg.) Berlin Interkulturell Colloquium Verlag: Berlin, σελ. 75-106.
- Guttentag, M. 1970. Group cohesiveness, ethnic organization, and poverty. In: Journal of Social Issues, 26 (2), σελ. 105-132.
- Hammond, R./ Howard, J.P. 1986. Doing what's expected of you: The roots and the rise of the dropout culture. In: Metropolitan Education, 2, σελ. 53-71.
- Homans, S.C. 1961. Social behavior: Its elementary forms. Harcourt, Brace and World, Inc.: New York.
- Huffman, T.E. 1991. Some experiences, perceptions and consequences of campus racism among Northern Plains Indians. In: Journal of American Indian Education, vol 30, σελ. 25-34.
- Jansen, J.D. 1987. Curriculum: context, conflict and change in Black South African Education. Paper presented at the Comparative and International Education Society, March 12 - 18, 1987, Washington.
- Kalins, M., Th. Coffman, G. Walters 1969. On the fading of social stereotypes: studies in three generations of college students. In: Journal of Personality and Social Psychology, 13, 1, σελ. 1-16.
- King, L.R. 1986. Cultural diversity: New Directions for education. Paper presented at the Western Meeting of the National Society Science Association, Feb. 13-16, Seattle.
- Krech, D., R.W. Crutchfield 1948. Theory and problems of Social Psychology. McGraw-Hill Book Company: New York.
- Lee, W.H. 1985. Letters to Marcia: A teacher's guide to antiracist education. Cross-cultural Communication Center, Toronto.

- Lewis, W.H. 1961. Feuding and social change in Morocco. In: *Journal of Conflict Resolution*, 5, σελ. 43-54.
- Luhmann, N. 1975. *Soziologische Aufklaerung 2. Ansaetze zur Theorie der Gesellschaft*. Westdeutscher Verlag: Opladen.
- Mangan, J.A. (ed) 1993. *The imperial curriculum: racial images and education in the British colonian experience*. Routledge: NewYork.
- Martindale, C. 1988. Sensitizing students of racial coverage. In: *Journalism Educator*, 43, 2, σελ. 79-81.
- Mead, G.H. 1934. *Mind, self and society*. (edited by Ch. Morris) The University of Chicago Press: Chicago.
- Meinefeld, W. 1976. Ein formaler Entwurf fuer die empirische Erfassung elementaren sozialen Wissens. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: Kommunikative Sozialforschung*. Wilhelm von Fink Verlag: Muenchen, σελ. 145-157.
- Meinefeld, W., R. Bohnsack, F. Schuetze, A. Weymann 1976. Theoretische und methodische Grundzuege kommunikativer Sozialforschung. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: Kommunikative Sozialforschung*. Wilhelm von Fink Verlag: Muenchen, σελ. 10-87.
- Mosqueda, L.J. et al. 1981. The resistance of institutional racism in Higher Education: its roots and remedies. (paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, September 5, 1981)
- Pettigrew, T.F. 1958. Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: a cross-national comparison. In: *Journal of Conflict Resolution*, 2, σελ. 29-42.
- Pettigrew, T.F. 1969. Racially separate or together? In: *Journal of Social Issues*, 25 (1), σελ. 43-69.
- Ravitch, D.S. 1989. *Multiculturalism in the Curriculum*. Paper presented before the Manhattan Institute, Nov. 27, 1989.

- Rosenthal, R., L. Jacobson 1968. *Pygmalion in the classroom: teacher expectation and pupil's intellectual development*. New York.
- Sabbagh, S.J. 1990. *Sex, Lies and Stereotypes: The image of Arabs in American popular fiction*, A.D.C. Issue, Paper, No 23.
- Sapir, E. 1949. *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality* (edited by D.G. Mandelbaum) Berkeley and Los Angeles.
- Schutz, A. 1962. *Collected Papers I. The problem of Social Reality*. Martinus Nijhoff: The Hague.
- Schutz, A. 1964. *Collected Papers II. Studies in Social Theory*. Martinus Nijhoff: The Hague.
- Searle, Ch. 1992. *Proud to speak: Languages, racism, and unity*. In: *Language and Education*, Vol. 6, 2-4, σελ. 259-269.
- Secord, P., C. Backman 1976. *Sozialpsychologie. Fachbuchhandlung fuer Psychologie*: Frankfurt am Main.
- Sergeant, M.T. et al. 1992. *University student attitudes toward Arabs: Implications for programmatic intervention*. In: *Journal of Multicultural Counseling and Development*, Vol. 30, 3, σελ. 123-131.
- Simpson, S.E., J.M. Yinger 1965. *Racial and cultural minorities*. Harper and Row Publishers: New York.
- Stutzman, E., 1993. *American Indian stereotypes: The truth behind the hype. An Indian education curriculum unit*. Office of Elementary and Secondary Education: Washington, D.C.
- Thomas, W.I. 1976. *The definition of the situation*. In: Manis, J., B. Meltzer (eds) *Symbolic Interaction*. Allyn and Bacon Inc.: Boston / Toronto, σελ. 331-336.
- Troyna, B., R Hatcher 1992. *Racism in children's lives: A study of mainly-white primary schools*. Routledge, Chapman and Hall, Inc., New York.

- Tsiakalos, G. 1983. *Auslaenderfeindhickheit. Tatsachen und Erklarungsversuche.* Verlag C.H. Beck.: Muenchen.
- Tumin, M.M. 1958. Readiness and resistance to desegregation: A social portait of the hard core. In: *Social Forces*, 36, σελ. 256-263.
- Villanueva, V. 1993. *Bootstraps: From an American academic of colour.* National Council of Teachers of English, Illinois.
- Vincent, N.C. 1992. *The Philosophy and politics of multicultural education and anti-racist education: An analysis of current literature.* Paper presented at the Annual Meeting of the National Association for Multicultural Education, Feb. 1992, Orlando, FL.
- Weatherlay, D. 1961. Anti-semitism and the expression of fantasy aggression. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, σελ. 454-457.
- Whaley, R., W. Bresette 1994. *Whalleye warrious: An effective alliance against racism and for the earth.* New Society Publishers: Philadelphia.
- Whorf, B.L. 1963. *Sprache, Denken, Wirklichkeit. Beitrage zur Metalinguistik und Sprachphilosophie.* Reinbeck bei Hamburg.
- Williams, R.M. 1947. *The reduction of intergroup tensions.* Social Science Research Council: New York.
- Yonke, J.M. 1991. *Sensitizing students to the dynamics of race and class.* Paper presented at the Annual Meeting of the Conference on College Counselling and Communication, March 21-23, 1991, Boston, MA.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Άχλης, Ν. 1983. Οι γειτονικοί λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι στα σχολικά βιβλία της Ιστορίας Γυμνασίου - Λυκείου, Θεσσαλονίκη.
- Γκότοβος, Α. Ε. 1986. Ο "χρυσός αιώνας" της παιδαγωγικής ιδεολογίας και η εμφάνιση της παιδαγωγικής επιστήμης: Ξένες επιδράσεις στην ελληνική παιδαγωγική θεωρία και έρευνα. Στο Α. Ε. Γκότοβος, Γ. Μαυρογιώργος, Π. Παπακωνσταντίνου: Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη. Σύγχρονη Εκπαίδευση: Αθήνα, σελ. 25-71.
- Γκότοβος, Α. Ε. 1991. Παράδοση και γλώσσα στο σχολείο. Εκδόσεις Δωδώνη: Αθήνα.
- Γκότοβος, Α. 1994α. Αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές των αυτοχθόνων απέναντι στους μετακινούμενους από την Αλβανία (αδημοσίευτη έρευνα υποβληθείσα στο Υπουργείο Εργασίας στα πλαίσια του INTERREG).
- Γκότοβος Α. 1994β. Μετακινούμενο εργατικό δυναμικό από την Αλβανία στην Ελλάδα: Προϋποθέσεις και επιπτώσεις μιας ασύντακτης μετανάστευσης (αδημοσίευτη έρευνα υποβληθείσα στο Υπουργείο Εργασίας στα πλαίσια του INTERREG).
- Δαμανάκης, Μ. 1989. Πολυπολιτισμική - Διαπολιτισμική Αγωγή. περ. Εκπαιδευτικά, 16, σελ. 75-87.
- Κογκίδου, Δ., Ε. Τρέσσου-Μυλωνά, Γ. Τσιάκαλος 1993. Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση: Η περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων στη Δυτική Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μάρκου, Γ. 1995. Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Αφετηρία, στόχοι προοπτικές. Αθήνα.
- Μυλωνάς, Θ. 1982. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρης.

Παπακωνσταντίνου, Π. 1981. Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση, περ. Πολίτης, 44, σελ. 46-51.

Φραγκουδάκη, Α. 1985. Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.